

PAPER DETAILS

TITLE: Ebü'l-Hasan el-Es'arî'ye Göre Rü'yetullah

AUTHORS: Mehmet Tasdelen

PAGES: 334-361

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4288061>

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye Göre Rü'yetullah

Ru'yat Allāh According to Abū al-Ḥasan al-Ash'arī

Mehmet TAŞDELEN

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Gaziantep/Türkiye
Assistant Professor, Gaziantep Islamic Science and Technology Univ., Faculty of Islamic Sciences, Gaziantep/Türkiye
mehmettasdelen02@hotmail.com | orcid.org/0000-0003-3770-0847 | ror.org/04nvpy675

Makale Bilgisi

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi

14 Ekim 2024

Kabul Tarihi

21 Aralık 2024

Yayın Tarihi

31 Aralık 2024

İntihal

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mehmet Taşdelen).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Article Type

Research Article

Date Recieved

14 October 2024

Date Accepted

21 December 2024

Date Published

31 December 2024

Plagiarism

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Taşdelen).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Taşdelen, Mehmet. “Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye Göre Rü'yetullah”. *Kader* 22/2 (Aralık 2024), 334-361. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1567251> ”

Öz

Rü'yetullah, insanın fizyolojik gözüyle Allah'ı görmesi anlamına gelmektedir. Bu tartışmayı Kur'an'daki âyetlerden ve Hz. Peygamber'in sözlerinden hareketle erken döneme kadar götürmek mümkünse de asıl olarak Cehm b. Safvan'ın (ö. 128/745-46) rü'yetullahın mümkün olmayacağını ileri sürmesiyle gün yüzüne çıkmış, Mu'tezile'nin de bu görüşü desteleyerek Allah'ı tenzihten hareketle rü'yetullahın mümkün olmayacağını söylemesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Ehl-i sünnet kelâmını başlatanlardan ve Eş'arîliğin kurucusu olan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'de (ö. 324/935-36) Allah'ın baş gözüyle görüleceği üzerinde durmuştur. Allah'ın görülmesi meselesi Ehl-i sünnetin genelinde olduğu gibi Eş'arî'de de aklen caiz ve naklen vacip olan konular arasındadır. Eş'arî bu konuyu eserlerinde ele alırken öncelikle rü'yetullah ile ilgili âyetlerden hareket ederek kelimelere verilen çeşitli anlamları açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu anlamları tek tek ele alarak âyetlerde geçen görmeyi ifade eden kavramların gözle görme anlamına geldiğini ispat yoluna gitmiştir. Daha sonra da bu âyetlerin asıl anlamının Allah'ın görülmesine işaret ettiği, bu görmenin Allah'ın kudreti dâhilinde olduğunu hatırlatarak belki dünya cihetiyle değil de âhiret açısından Allah'ın görüleceği anlamına geldiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bunu destekleyen hadisleri de ele alarak Hz. Peygamber'in buna işaret ettiğini bildirmiştir. Eş'arî'nin kelâm konularını ele almasında daha çok nakilci yaklaşımın ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Allah'ın görülmesi meselesinde naklî olmasının yanı sıra bunun akfî olduğunu belirtmesiyle farklı bir yaklaşım sergilediği görülmüştür. Bu açıklamalarında özellikle görenin hadis olması kadim olan görüleni etkilemeyeceğini açıklayarak öncelikle varlık açısından hâdis ve kadim ayırımına gitmektedir. Eş'arî'ye göre nasıl ki tatma, koklama ve dokunma birer duygu olup insan için kullanıldığında hâdistir. Aynı şekilde görme de insan için hâdis bir duygudur. Gören insanın ve görme duyusunun hâdis ama görülen olan Allah'ın ise hâdis olamayacağını belirtmektedir. Allah'ın gözle görülebileceğine dair ontolojik açıdan yaklaşımına bir başka kanıt ise O'nu görülmesi caiz olan bir varlık olduğunu belirtir. Çünkü olmayanı görmek caiz değildir. Oysa Allah mevcut, sabit olup kendisini görmemiz muhal olmadığına göre o görülecektir. Eş'arî'ye göre Allah'ın görülmesinin ispatında Onu yaratılmışlara benzetme ve hakikati ters yüz etme anlamına gelmeden şanına yakışacak bir şekilde görülmesinin aklen caiz olduğu yaklaşımı vardır. Çeşitli çalışmalarda farklı konular işlenirken Eş'arî'nin rü'yetullah ile ilgili görüşlerine arada değinildiği halde konuyla ilgili tüm görüşlerini bir araya getiren özel bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu makalede imam Eş'arî'ye göre Allah'ın görülmesi konusunda ortaya koymuş olduğu hem naklî hem de akfî delilleri onun eserlerinden ve birinci elden hareketle ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Rü'yetullah, Eş'arî, Mu'tezile, Âhiret.

Abstract

Ru'yat Allāh means seeing Allah with one's physiological eye. Although it is possible to trace this issue back to the early period based on the verses in the Qur'an and the Prophet's words, it came to light when Jahm b. Šafwān (d. 128/745-46) argued that ru'yat Allāh would not be possible, and it gained a new dimension when the Mu'tazilites supported this view and said that ru'yat Allāh would not be possible due to God's transcendence. Abū al-Ḥasan al-Ash'arī (d. 324/935-36), one of the initiators of Ahl al-sunnah theology and the eponym of Ash'arism, also emphasized that God could be seen with the head's eye. The issue of God's sight is among the issues that are intellectually permissible and scripturally obligatory for al-Ash'arī, as it is for the majority of the Ahl al-sunnah. While discussing this issue in his works, al-Ash'arī first analyzed the verses related to ru'yat Allāh in terms of the various meanings given to the words. By eliminating these meanings one by one, he tried to prove that the words that express vision in the verses mean seeing with the eye. He then stated that the real meaning of these verses is that they refer to the seeing of Allah, and that this seeing is within the power of Allah, and that perhaps it means that Allah will be seen in the hereafter, not in the worldly aspect. At the same time, he also discussed the hadiths supporting this and stated that the Prophet pointed to this. It is possible to say that al-Ash'arī's approach to theological issues is predominantly transmissionist. However, it was observed that he took a different approach to the issue of God's seeing by stating that it is rational as well as narrative scriptural. In these explanations, he firstly distinguishes between the temporal beings and the eternal beings, then asserts that the fact that the seer is hadith temporal does not affect what is seen, which is eternal. According to al-Ash'arī, sight is a created sense for human beings just as tasting, smelling, and touching are temporal senses when used for human beings. He states that the human seer and the sense of sight are temporal, but God, who is seen, cannot be temporal. Another proof for according to his ontological approach to ru'yat Allāh is that He is a being that can be seen. Because it is not permissible to see what is not. However, since God is present, fixed and it is not impossible for us to see him, he will be seen. According to al-Ash'arī, in the proof of God's being seen, there is an approach that suggests that it is intellectually permissible to see Him in a way

that befits His glory without likening Him to creatures and inverting the truth. Although al-Ash'ari's views on ru'yat Allāh are occasionally mentioned in various studies on different topics, there is no special study that brings together all of his views on the subject. In this article, it is aimed to reveal both the intellectual and rational evidences that Imām al-Ash'ari put forward about ru'yat Allāh from his own works.

Keywords: Kalām, Ru'yat Allāh, Ash'ari, Mu'tazila, Hereafter.

Giriş

Rü'yetullah, İslam inanç sisteminde haberi sıfatlar konusu içerisinde işlenmektedir. Allah'ın görülmesi veya görülebilmesi anlamındaki rü'yetullah meselesi dünya ve âhireti ilgilendirmektedir. Ancak daha çok tartışmaların merkezi âhirette rü'yetullahın olup olmayacağı çerçevesinde geliştiği görülmektedir.

Ehl-i sünnet kelâmının genel yaklaşımı rü'yetullahın naklen vacip aklen caiz olup âhiret açısından kabulü noktasında birleşmektedir. Ancak rü'yetullahın gerçekleşeceğine dair naslardan hareketle yorumlarda ve yaklaşımlarda farklılıklar bulunmaktadır. Rü'yetullah konusu özellikle Mu'tezile ve Ehl-i sünnet alimleri tarafından birçok yönüyle ele alınıp tartışması yapılmıştır.¹ Ancak konunun hacimce genişliği ve uzun bir zaman dilimini içermesinden dolayı bu makalede sadece Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) rü'yetullah hususundaki yaklaşımı irdelenerek ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Kelâma dair klasik eserlere bakıldığında genelde tevhid üst başlığı içerisinde esma ve sıfat konularından sonra rü'yetullahın işlendiği ve modern dönemde de bu meseleye yönelik birçok çalışmanın kaleme alındığı görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde çeşitli konular işlenirken farklı açılardan Eş'arî'nin rü'yetullah ile ilgili görüşlerine arada değinildiği halde ilgili tüm görüşlerini bir araya getiren özel bir çalışmanın olmadığı tespit edilmiştir. Eş'arîliğin kurucusu ve Ehl-i sünnet kelâmının bir kolunun oluşumunu başlatan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin rü'yetullah konusuna dair düşüncelerini birinci elden öğrenmek üzere kelâm ile ilgili kendisine ait olup günümüze ulaşan *el-İbâne 'an usûlî'd-diyâne, el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida', Risâle*

¹ Klasik Dönem eserlerindeki rü'yetullahın işlenişine örnek için bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*, thk. Sabri b. Selame Şahin (Riyad: Dâru's-Sebat, 2003), 129-134; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları 2003), 120-134; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkullânî, *el-İnşâf*, thk. M. Zahid el-Kevserî (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2000), 170-185; Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Uşûlû'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963), 77-88; Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (Rü'yetu'l-Bâri)*, thk. M. Mustafa Hilmi-Ebü'l-Vefa Gânîmî. Kahire: ts.; Ebü'l-Hasan Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 233-277. Modern çalışmalara örnek için bk. Metin Avcı, "Kitâbü't-Tevhîd ve Kitâbü't-Te'vîlât'ın Uyumu: Rü'yetullah Örneği", *e-makâlât* 16/2 (Güz 2023), 766-799; Osman Oral, "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Rü'yetullah Sorunu". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 29 (2020), 71-98; Mehmet Özel, "Kâdî Abdülcebbâr ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'nin Ru'yetullah Konusundaki Nakli Delilleri Yorumlama Yöntemleri", *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2021), 58-73; Mehmet Fatih Özerol, "Mutezile Kelâmcısı İbnü'l-Melâhimî'ye Göre Allah'ın Görülmesi Meselesi (Rü'yetullah)", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 11 (Haziran 2020), 172-194; Hasan Cansız, *Kelam Ve Bilim Rü'yetullah Tartışmalarında Görme Kuramları* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2023); Teyma Maaravi, *Mutezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2018).

ilâ ehli's-Şeğr ve *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserleri bu konudaki görüşlerini bir araya getirmek için müracaat edilecek temel kaynaklar olacaktır. Eş'arî'nin *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eseri rü'yetullah ile ilgili kendi görüşlerini vermekten çok bir mezhepler tarihi kitabı şeklinde olduğundan bu konudaki mezheplerin ve ileri gelenlerinin yaklaşımlarını özetle verdiği görülmektedir.² *Risâle fi istiḥsâni'l-ḥavz fi 'ilmi'l-keḷâm (el-Ḥaṣ'ale'l-baḥs)* adlı eseri de kelâm ilmini ve bu ilmin kullandığı aklî istidlâlleri kabul etmeyenlere cevap olarak yazdığı risâle olup rü'yetullah konusuna değinmemektedir.³ Eş'arî'nin görüşlerini bir araya getirip şerh eder mahiyette veren İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) yazdığı, "*Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyḥ Ebi'l-Ḥasan el-Eş'arî*" adlı eseri de müracaat edilen kaynaklardan olacaktır. Ayrıca yeri geldiğinde klasik dönem diğer temel kaynakların yanı sıra güncel çalışmalardan da istifade edilecektir. Bu çalışma Eş'arî'nin rü'yetullah'a dair söylediklerini bir araya getirmeyi gaye edinme çabasıyla ele alınmıştır.

1. Rü'yetullah'ın Tanımı ve Tarihsel Süreci

Rü'yet kelimesi Arapça "rea" fiilinden mastar olup göz ve kalp ile bakmak⁵, göz ile görmek, inanmak, tedbir almak⁶, görenin idrak etmesi⁷ anlamlarına gelmektedir. Sözlüklerde rü'yetin kökeni olan rea kelimesinin Allah için olmamak şartıyla hissiyat (gözün görmesi), vehim ve tahayyül, tefekkür, akıl, ilim ve tenbih gibi birçok anlama geldiği belirtilmektedir.⁸ Rü'yetullah ise "rü'yet" ve "Allah" lafızlarının birleşimiyle oluşan bir terkip olup terim olarak "Allah'ın dünya ve âhirette mü'minler tarafından baş gözüyle görülmesi" anlamına gelmektedir.⁹

² Bk. Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maḳābk.lâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Helmut Ritter (Wiesbaden: 1980), 214-217. Ayrıca Eş'arî varlık konusundan hareketle duygularla hissedilebilenler konusundaki ihtilaflardan bahsederken dolaylı olarak rü'yetullah konusuna değindiğini söylemek mümkündür. Bk. Eş'arî, *Maḳālât*, 382-387.

³ İrfan Abdülhamîd Fettâh, "Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447.

⁴ Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî, *Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyḥ Ebi'l-Ḥasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimart (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986). İbn Fûrek'in Eş'arî'nin kelâma dair görüşlerine yer verdiği eseridir. Müellif, bu eserin girişinde Eş'arî'nin kelâmî görüşlerinin esaslarını ve delillerini eserlerinden derlediğini, kitaplarında bulunan ifadeleri aynen aldığını, bulamadığı konularda ise onun yöntemini uygulayarak kendisine ait bazı görüşleri kaydettiğini belirtir. Eş'arî'nin yaklaşık otuz eserinden derlenen görüşlerini nakleden bu eseri Daniel Gimaret yayımlamıştır. (Yusuf Şevki Yavuz, "Mücerredü Maḳālât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 31/447-448 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/447-448; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19/495-498 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/497.

⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119), 1537.

⁶ İbrâhim Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemü'l-vasîf* (Mısır: Mektebetü's-Şurûku'd-Devliyye, 2004), 320.

⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Seyyid Kilânî (Kahire: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, 1961), 209.

⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 209.

⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 109; Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/311; Selahattin Polat v.dğr., *İslami Kavramlar* (Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997), 613.

Rü'yetullahın İslâm düşünce tarihinde ne zaman bir problem haline geldiğini kesin olarak söylemek güçtür. Kur'an'da¹⁰ ve hadislerde¹¹ geçmesinden dolayı Hz. Peygamber dönemine kadar götürmek mümkünse de bu konudaki asıl tartışmaların hicrî birinci asrın ilk yarısından sonra¹² veya hicrî ikinci asırdan itibaren ortaya çıktığı ifade edilmektedir.¹³ Bazı kaynaklarda rü'yetullahın olmayacağını ilk ortaya atanın Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) olduğu geçmektedir.¹⁴ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) eserlerinden sayılan *el-Fıkhü'l-ekber*'inde Allah'ın âhirette mü'minler tarafından arada mesafe olmadan teşbihsiz ve keyfiyetsiz olarak baş gözüyle gerçekleşeceği şeklinde ifade edilmesi,¹⁵ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi tabiin¹⁶ ve Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) gibi erken devir müfessirlerin¹⁷ rü'yetullah konusunda fikir beyanı ayrıca bu dönemde

¹⁰ Rü'yetullah ile ilgili âyetlerden bir kısmı şunlardır: "Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parlıyacaktır" (el-Kıyâmet 75/22-23); "Gözler onu idrak edemez, hâlbuki o gözleri idrak eder" (el-En'âm, 6/103); "Müşâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, 'Rabbim! Bana görün; sana bakayım' dedi" (el-A'râf 7/143).

¹¹ Rü'yetullahın olacağını söyleyenlerin delil olarak öne sürdükleri ve en çok kullanılan hadislerden bir kısmı şunlardır: Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671) ile Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen hadislerde Hz. Peygamber: "Kıyamet günü rabbinizi gökyüzünde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz" (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Muhyiddin el-Hatib (Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 1400), "Mevâkîtü's-salât", 16 (No. 535); "Tevhîd", 24 (No. 7437); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi'u's-şâhîh* (Riyad: Dâru Taybe, 2006), "İman", 299-300) şeklinde buyurulmaktadır. Ayrıca rü'yetullah ile ilgili başka hadisler için bk. Buhârî, "Tevhîd", 24 (No. 7434-7440). Rü'yetullahın gerçekleşmeyeceğini söyleyenlerin delil olarak öne sürdükleri en çok kullanılan hadislere örnek olarak şu verilebilir: Hz. Âişe'den (r.a.) (ö. 58/678) rivayet edilen hadiste ise, "Bir topluluğun Allah'ın görülür olduğunu söylediğini işittim, onlara söylediğiniz şeyden dolayı tüylerim diken diken oldu dedim". Hadisin devamında şu cümle de var: "Kim sana rabbini gördüğünü söylerse yalan söylemiştir." (Buhârî, "Tefsîr", 53/1 (No. 4855) diye cevaplamıştır Hz. Âişe; Ebû Zer'den gelen bir rivayette ise şöyle denilmektedir: "Hz. Peygamber'e 'Rabbini gördün mü?' diye sordum. O da: 'O bir nurdur, O'nu nasıl göreyim?', diğer bir rivayette de Hz. Peygamber'in "O nurdur" (Müslim, "İman", 291-292); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. İbtaahim Atva Avz (Kahire: Şirketü Mektebetü ve Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1975), "Tefsir-Necm", (No. 3278) dediğini aktarmaktadır.

¹² Rü'yetullah ile ilgili tartışmaların hicri ilk asrın yarısından itibaren çıktığına dair görüşler için bk. Hasan Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 17-23.

¹³ Osman Demir, *Göz ve Tanrı Kâdî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 15; Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/312.

¹⁴ Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234; Yusuf Karatay, "el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2017), 164; Veysi Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları", *Bilimname* 28/1 (2015), 202-203; Yasir Kâdî, *Makâlatu Cehm ibn Safvân ve eseruha fî fırakî'l-İslâmiyye* (Riyad: Dâru Azvau's-Selef, 2005), 517.

¹⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhü'l-ekber* (Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dairetü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, 1342), 10.

¹⁶ Hasan-ı Basrî'nin rü'yetullah ile ilgili görüşü için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/305.

¹⁷ Mukâtil b. Süleyman'ın rü'yetullah ile ilgili görüşü için bk. Muhammet Çiftçi, *Mukâtil b. Süleyman'ın Ulûhiyet Anlayışı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 59-61.

yaşamış olan Mâcişûn'a (ö. 164/780)¹⁸ ait rü'yetullaha dair bir risalesinin günümüze ulaşması¹⁹ tartışmanın erken dönemden itibaren gündemde olduğunu göstermektedir.

Mihne sürecinde ara sıra gündeme gelse de ancak halku'l-Kur'an meselesi gibi bir sorgulama haline gelmemekle beraber²⁰ Abbasî halifesi Mütevekkil (ö. 247/861) döneminden itibaren ise Mu'tezile'nin görüşlerine reddiye amaçlı rü'yetullah konusunun ele alınması, Eş'arî'den önce başlayan rü'yetullah tartışmalarının onun yaşadığı dönemde devam ettiğini göstermektedir.²¹ İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) rü'yetullahı mesâilu'l-İlahiyyât içerisinde müstakil bir başlık altında ele alması²² İmam Eş'arî'nin de rü'yetullaha yönelik ileri sürülen çeşitli düşünceler aktarması da bu konunun o dönemde işlendiğini göstermektedir.²³

Rü'yetullah tarih boyunca özellikle Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında yoğunlaşan tartışmalı kelâmî bir problem olup ikisini birbirinden ayıran temel konular arasında yer almaktadır.²⁴ Rü'yetullah meselesinde hicrî ikinci asra vurgu yapılmasının temelinde Mu'tezile'nin tevhid anlayışına bağlı olarak bunu kabule yanaşmadığının yattığı ifade edilmektedir. Bu anlayışa göre Allah'ın sıfatlarının, beşerin ve cisimlerin sıfatlarına benzememesi gerekir.²⁵ Ehl-i sünnet kelâmcıları Allah'ın bu dünyada görülmesinde ihtilaf ederken, âhirette görülmesinde ise herhangi bir teşbih veya tecsim olmaksızın ittifak etmişlerdir.²⁶ Kerrâmiyye, Neccârîyye, Mücessime ve Müşebbihe (Mâtürîdîler, Eş'arîler ve Mu'tezile tarafından tenkit edilen teşbih ve tecsimle de olsa)

¹⁸ Abülazîz b. Abdillâh El-Mâcişûn: İsfahân'dan gelerek Medine'ye yerleşen bir aileye mensup, İmam Mâlik'in ashâbından ve ilk Muvatta müellifi olduğu hakkında rivayetler mevcuttur. (Bk. İbn Abdülber Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah el-Kurtubî en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî v.dğr. (Tıtvân: Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1976-92), 1/86; Halit Özkan, "Amele Delâlet Eden Tabirler Açısından Muvatta Nüshaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25 (2011), 1-2; Mansur Koçinkağ, Abdülazîz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn ve Kadere Dair İki Risalesi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 82-83).

¹⁹ Risale hakkında bilgi için bk. Mansur Koçinkağ, "Abülazîz b. Abdillâh El-Mâcişûn'un (ö. 164/780) Rü'yet Risâlesi, Tercümesi ve Değerlendirilmesi", *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/2 (Eylül 2016), 568-575.

²⁰ Bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 127-188.

²¹ Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelâm-Bilim İlişkisi*, 18-23.

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 120-134.

²³ Eş'arî, *Makâlât*, 213-217.

²⁴ Demir, *Göz ve Tanrı Kâdî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik*, 17, 19.

²⁵ Temel Yeşilyurt, *Tanrı'nın Aşkınlığı Bağlamında Ru'yetullah Sorunu* (Malatya: Kubbe Yayıncılık, 2001), 224; Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları", 206; Karatay, "el-En'âm 6/103.Âyet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi", 167.

²⁶ Bkz. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 120-134; Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, thk. Abdulkadir el-Arnâvûd (Dimeşk: Mektebetu Dâru'l-Beyan, 1981), 38, 41-42; Bâkıllânî, *el-İnşâf*, 170; Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 77-78; Ebû'l-Feth Tâciüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi 'ilmi'l-kelâm* (Kahire: ts.), 356; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *et-Temhîd*, thk. Abdulhay Kabil (Kahire: Dâru's-Sekafe, 1987), 38; Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 1/508; Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 2000), 92; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: 1998), 4/179, 181; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2000), 74, 77; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/187-188.

Allah'ın görülebileceğini savunmaktadır. Cehmiyye ve Mu'tezile'nin yanı sıra Şiâ²⁷, Hâriciyye, Mürcie'nin çoğunluğu ve Müslüman filozoflar rü'yetullahın hem bu dünyada hem de âhirette mümkün olmadığını belirtmektedirler.²⁸ Bu konudaki tartışma genelde Allah'ın âhirette görülmesinin imkânı, görmeyi mümkün kılan unsurlar ve zât-ı ilahiyi görmenin keyfiyeti üzerinde yoğunlaşmaktadır.²⁹

Rü'yetullahın ispatı veya nefyinde nakilden hareketle akli yorumların yapıldığını söylemek mümkündür. Mu'tezile bu konuda önceliği nakle vererek veya nakilden hareketle teville başvurarak rü'yetullahı nefyetmektedir.³⁰ Mâtürîdîler naklin esas alınması gerektiğini vurgularken aklen de bu konuda yorumlarda bulunarak rü'yetullahın ispatına yönelik görüşlerini belirtmektedirler.³¹ İmam Eş'arî ve Eş'arîler de nakille beraber akli çıkarımlarda bulunarak rü'yetullahın imkânına dair yaklaşımları bulunmaktadır.³² Her üç mezhebin âlimleri rü'yetullah konusunu ele alırken, âyetleri kendi yaklaşım ve bakış açılarına uygun şekilde yorumladıkları; aynı zamanda karşıt görüşleri eleştirdikleri görülmektedir.³³

Rü'yetullah tartışmalarında hadisler de yerine göre delil olarak kullanılmaktadır. Ancak bu konuda hadislere dayanarak hüküm vermenin imkânı Mu'tezile tarafından âhâd haberler olduğu için kabul edilmezken rü'yetin olmayacağına yönelik hadislere de yeri geldiğinde müracaat ettiklerini belirtmek gerekir.³⁴ Eş'arîler ve Mâtürîdîler ise rü'yetullah ile ilgili hadisleri delil olarak kullanmaktan çekinmemeleri³⁵ bu konuda hadislere de yer verildiğini göstermektedir.

²⁷ Bk. Ebû Câfer Muhammed b. Alî İbn Bâbeveyh el-Kummî, *et-Tevhîd* (Beyrut: Dâru'l-Marifet, ts.), 119; Ali b. Fadl b. el-Hasan Tabersî, *Mecmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 4/323; Şiâ'nın rü'yetullah hakkındaki görüşleri için bk. Sevdâ Aktulga Gürbüz, "Şiâ ile Süflere Göre Rü'yetullah Meselesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/8-9 (Aralık 2018), 136-144.

²⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 157, 216, 217; Bâkîllânî, *el-İnşâf*, 170, 175; Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 78; Neseî, *et-Temhîd*, 38-39; Neseî, *Tebşîratü'l-edille*, 1/508; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 181; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 92; Ebü'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 4/139; Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile* (Beyrut: 1974), 80-81.

²⁹ Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları", 202.

³⁰ Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, 233; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 4/144-165.

³¹ Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 141-148; Neseî, *Tebşîratü'l-edille*, 1/508-526; Neseî, *et-Temhîd*, 217-223.

³² Bk. Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*, ed. Hamudeh Gurabeh (Mısır: Mektebetü Mısıriyye, 1955), 61-63; İbn Fûrek, *Mücerredü Maqâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 79; Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1928), 97-99; Fadil Aygün, "Eş'arî Kelâmın Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak El-İsferâyini", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2012), 19.

³³ Selim Özarslan, "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Ocak 2001), 291; Ömer Pakiş, "Rü'yetullah ile İlişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbâr ve Zemahşerî Örneği)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 70, 79; Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 7-8; Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları", 204, 217. Bk. Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*, 26-29; Kılıç Aslan Mavil, "Bir Mu'tezile-Mâtürîdiyye Tartışması -Rü'yetullah-", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2 (2014), 474-476.

³⁴ Zühdî Cârullah, *el-Mu'tezile*, 79; Avvad b. Abdullah el-Mu'tik, *el-Mu'tezile ve usûluhumu'l-hamse ve mevkifu Ehli's-sünneti minha* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 128-138; Cansız, *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*, 29-32.

³⁵ Bk. Eş'arî, *el-İbâne*, 39-42; Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 83-84.

2. Eş'arî'nin Rü'yetullahın İspatına Yönelik Delil Olarak Öne Sürdüğü Âyetler

Yukarıda rü'yetullah ile ilgili genel bilgilendirmenin ardından İmam Eş'arî'nin bu konuyu nasıl anladığı üzerinde durulacaktır. Eş'arî'nin eserleri incelendiğinde rü'yetullahı detaylarıyla ele aldığı eserleri olarak *el-İbâne* ile *el-Lüma'*ın öne çıktığını diğer eserlerinde ise daha az bir yoğunlukta işlendiği görülmektedir. Bu eserlerine bakıldığında Eş'arî'nin, naklî olarak ele aldığı delilleri çeşitli anlamları yönüyle ele alıp detaylandırdıktan sonra kendi tercihi olanı delilleriyle vermektedir. Aklî delilleri işlerken öncelikle konuyu varlık açısından ele almakta ardından dilsel açıdan değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir.

Öncelikle Eş'arî'nin rü'yetullaha dair delil olarak getirdiği âyetlere sırasıyla aşağıda yer verilecektir.

2.1. İtibâr, Beklemek ve Taattufan Görmeye Nazar

Eş'arî'nin ele aldığı ve kendisi açısından konunun temelini oluşturan rü'yetullah ile ilgili ilk âyetler: “يُجِئُ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ - إِلَى رَحْمَتِ نَاطِرَةٍ” Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak³⁶ şeklindedir.

Eş'arî bu âyetlere ilk önce bazı kelimeleri açıklamayla başlamaktadır. Burada geçen “ناضرة: nâdira” kelimesini “مشرقة: müşrika/parlayan, ışık saçan”, “ناطرة: nâzira” kelimesini de “رائية/râiyetün/görme” anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁷

Eş'arî getirdiği ilk yorumun ardından başka âyetlerden deliller getirerek “نظر: nazar/bakma” kelimesi üzerinde durduğu görülmektedir. Nazar kelimesinin çeşitli vecihlerinin olduğunu ifade ederek bunlardan ilkinin, “Onlar devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı”³⁸ âyetinde geçen “nazara-yenzuru” kelimesinde olduğu gibi Allah'ın “nazaru'l-i'tibâr/itibarî nazar” anlamına işaret ettiğini belirtmektedir. İkincisinin “Onlar, besbelli ki, birbirleriyle uğraşırken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar!”³⁹ âyetinde geçen nazar kelimesi, “nazaru'l-intizâr/bekleme nazarı” anlamına işaret ettiğini açıklamaktadır. Üçüncüsünün, Allah'ın, “...Kıyamet günü Allah onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temize çıkarmayacaktır...”⁴⁰ âyetinde geçen nazara kelimesinin “nazarı taattuf/acıma nazarını” ve dördüncüsünün ise “nazarı rü'yet/görme anlamındaki nazar” anlamını kastettiğini ifade etmektedir.⁴¹

Eş'arî önce muhtasaran verdiği bu bilgilendirmeden sonra bu vecihlerin anlamını daha da geniş bir şekilde değerlendirmeye tabi tutarak kendi yaklaşımına göre hangisinin doğru olduğunu izah etmektedir. Bu değerlendirmelerine bakıldığında şunlar dikkati çekmektedir.

Eş'arî, Kıyâmet sûresi 23. âyette geçen “nazara” kelimesine, âhiret âlemi itibarî bir yer değildir. Buradaki “nazar/bakma” kelimesinin “nazarı't-tefkîr ve itibâr/düşünme ve itibarî nazara” işaret

³⁶ el-Kıyâmet 75/22-23.

³⁷ Eş'arî, *el-İbâne*, 31.

³⁸ el-Gâşiye 88/17.

³⁹ Yâsîn 36/49.

⁴⁰ Âl-i İmrân 3/77.

⁴¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 31.

etmesinin caiz olmadığını belirtmektedir.⁴² Bunu da, Gâşiye sûresi 17’de geçen “*Peki onlar devenin nasıl yaratıldığına bakmazlar mı?*” âyetinde yer alan yenzuruna kelimesinin i’tibar yani farz etme, ibret çıkarma gibi anlamları ifade edecek bir yorumdan hareketle âhiret âlemi içinde bunu düşünmenin doğru olmayacağını söylemektedir. Eş’arî’ye göre “*devenin yaratılışına bakmazlar mı?*” cümlesinde geçen nazar kelimesi dünyada ibret almak içindir. Ancak âhiret âlemi farz etme ve ibret alma yeri değildir. Bundan hareketle de buradaki nazar kelimesini nazarı itibâr ve tefkîr için kullanılamayacağını belirtmektedir.⁴³

Aynı şekilde “nazar” kelimesinin “intizar” ve “muntazır” şeklinde kullanılıp da kalbin nazarı anlamına da gelemeyeceği açıklamasında bulunur. Bunu şöyle bir delile dayandırır. Nazar kelimesi, yüz ile beraber zikredildiğinde yüzdeki iki gözün nazarı/bakışı anlamına geldiğini açıklar. Buna da örnek olarak lügatçilerin “nazaru’l-kalp/kalbin nazarını”, “şu işe kalbinle bir bak” dendiğinde burada “iki gözün nazarı/görmesi, bakması” anlamına gelmediğini açıklar. Bu nedenle yüzle beraber nazarın bir arada zikredilmesi, “kalp ile nazar etme” anlamına gelmemektedir. Eş’arî’ye göre nazar yüzle beraber kullanıldığında gözün görmesi anlamındadır.⁴⁴ Bu görüş için İbn Fûrek Eş’arî’den nakille şu açıklamalarda bulunmaktadır. Allah Teâlâ’nın basar ile görülmesi ile basar ile idrak edilmesi sözleri arasında fark olmadığını belirtir. Çünkü basar ile bir arada kullanılan idrak kelimesi ancak basarın (gözün) görmesi anlamına geleceğini belirtir. Mesela gözlerin nazarı ile ona bakıldı denilir. Ayrıca “ila” harf-i cerri ile izafeten bir arada kullanılan vech lugatta ancak basarın rü’yeti şeklinde olacağını aktarır. Buna örnek olarak da biri “basarımla gördüm”, “yüzümle baktım”, “basarımla idrak ettim”, “basarımla ünsiyet ettim” ve “başarımla hissettim” şeklindeki ifadelerin hepsinin sözlük açısından aynı şeyi ifade ettiğini vurgular.⁴⁵ Basar ile idrakın kastedilmesi durumunda bunun idrak edilenin ihatasını gerektireceğini söyler. Ancak Allah’ın basar ile görüleceğini yoksa onunla idrak edilemeyeceğini belirterek bu iddianın doğru bir yol olmadığını belirterek Eş’arî’nin görüşünü nakletmektedir.⁴⁶

İmam Eş’arî yukarıdaki görüşüne nazaru’l-intizârın cennette de olamayacağını eklemektedir. Çünkü ona göre intizarın anlam içeriğinde aynı zamanda üzüntü ve kederlendirme de bulunmaktadır. Ancak ehl-i cennet için “*ne göz görmüş ne de kulak işitmiş*”⁴⁷ hadisinde belirtildiği üzere selametli bir geçim ve daimî nimetler orada bulunmaktadır. Hâlbuki intizarın anlam içeriğinde bulunan üzüntü verme anlamından dolayı buradaki nazarın intizar anlamına gelmesinin de caiz olmadığını açıklamaktadır. Aynı şekilde “nazira” kelimesinin “munzirûn” anlamına da gelemeyeceğini çünkü onlar her ne zaman akıllarıyla bir şey için hata yaptıklarında o hatalarla karşı karşıya geleceklerdir ki bunun da cennet ehli için caiz olmayacağını ifade etmektedir.⁴⁸

⁴² Eş’arî, *el-İbâne*, 32.

⁴³ Eş’arî, *el-Lüma*, 63.

⁴⁴ Eş’arî, *el-İbâne*, 32; *el-Lüma*, 64.

⁴⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳālâtî’s-Şeyḫ Ebi’l-Ḥasan el-Eş’arî*, 79.

⁴⁶ İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳālâtî’s-Şeyḫ Ebi’l-Ḥasan el-Eş’arî*, 80.

⁴⁷ Eş’arî’nin eserinde zikrettiği bu hadisin kaynağı için bk. Buhârî, “Bed’ul-halk”, 8 (No. 3244); Müslim, “Cennet”, 2 (No. 2824).

⁴⁸ Eş’arî, *el-İbâne*, 32.

İmam Eş'arî Kıyâmet sûresinin 23. âyetinde geçen nazara kelimesinin şefkat-merhamet gibi anlamlara da gelemeyeceğini belirtir. Bunu açıklarken Âl-i İmrân 77. âyetinde geçen “*vela yenzuru ileyhim/Allah onlara bakmayacak*” âyetinde geçen nazar ifadesine atıfta bulunarak, burada onlara merhamet ve şefkat etmeyecek anlamının olduğunu oysa Kıyâmet sûresi 23. âyetinde geçen nazara ise bu anlama gelmeyeceğini açıklar. Buradan hareketle Allah'ın nazara kelimesinden “taattufu” yani şefkat ve merhameti irade ettiğini söylemek Eş'arî'ye göre caiz değildir.⁴⁹ O'na göre diğer bir açıdan da bu doğru değildir. O da mahlûkatın yaratana taattufta yani merhamette bulunmasının caiz olmamasıdır. Bunun için Kıyâmet sûresindeki “ilâ rabbihâ nâzira”daki nazara kelimesinin “Rabbine merhamet edecek” anlamına gelen taattuf/şefkat ve merhamet anlamına gelemeyeceğini belirterek bu açıdan da nazar kelimesinin kullanılamayacağını ifade etmektedir.⁵⁰ İlgili âyetteki “naziratün” kelimesinin “raiyyetün/gören kişi” anlamı sahih diğer üç anlamı ise fasittir. Böylece Kıyâmet sûresi 23. âyetteki “nazar”ın üç anlamının doğru olmadığı ortaya çıkınca dördüncü anlamı olan “Rabbini görenler” anlamı sahih olmuştur, demekle âyetteki “nazara/bakan” kelimesini “görenler” anlamında kullandığı görülmektedir.⁵¹

Bu açıklamaların ardından daha sonraki “وَوُجُوهُ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ - تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ” Bir kısım yüzler ise o gün insanın belini kırarak bir felâketi sezerek sararıp solacaktır”⁵² âyetinde geçen “zan” kelimesinden yola çıkarak zannın kalben olduğunu bu nedenle de önceki âyetteki nazar kelimesinin de kalben olduğu iddia edilse bile bunun ayrı bir anlam içerdiğini ifade etmektedir. Daha sonraki âyetinde zan kelimesinin bulunması, nazarın vecih ile kullanımına etki etmeyecektir.⁵³

İmam Eş'arî yukarıdaki açıklamalarının ardından dilsel olarak da şu eklemelerde bulunur. Nazara kelimesinin bekleme anlamına geldiğini söyleyenlere intizâr anlamına gelen nazar kelimesinin “ilâ” harf-i cerri ile mukarenet etmesi (bir arada gelmesi) Araplara göre caiz değildir. Çünkü eğer bu anlamda kullanılırsa o zaman Yâsîn sûresi 49. âyetinde geçen “mâ yenzurûna”daki “mâ” yerine “ilâ” harf-i cerrinin gelmesi gerekirdi ki intizar anlamına gelsin. Ancak böyle olmadığından Kıyâmet sûresi 23. âyetinde geçen “nâzira”nın “intizâr” anlamında kullanılması gerektiğini iddia eden Mu'tezile'nin görüşünün bâtil olduğunu belirtmektedir. Buradaki kastın “rü'yet nazarı (gözle görme)” anlamının kastedildiğini tekrar ifade ettiği görülmektedir.⁵⁴

Eş'arî'nin bu âyete diğer bir yaklaşımı da nazarı'r-rü'yet yerine nazaru'l-intizâr görüşü hususunda âyetin bir delile dayanmadan zahiri dışına tevîl edilemeyeceğini belirtir. Mu'tezile tarafından âyetin durduk yere zahiri dışına yorumlanmasının doğru olmayacağı yorumunda bulunarak kendi yaklaşımının doğruluğunu belirtmektedir.⁵⁵

⁴⁹ Eş'arî, *el-Lüma*, 64.

⁵⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, 32.

⁵¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 32; Eş'arî, *el-Lüma*, 64.

⁵² el-Kıyâmet 75/24-25.

⁵³ Eş'arî, *el-Lüma*, 64-65.

⁵⁴ Eş'arî, *el-İbâne*, 33.

⁵⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, 33-34.

Eş'arî'nin *el-İbâne* ve *el-Lüma'* eserlerinin ikisinde de Kıyâmet sûresi 23. âyetine istinaden sonuç olarak ortaya çıkmaktadır ki nazar ve vechin bir arada kullanımından dolayı buradaki anlamın ancak rü'yet yani baş gözüyle görme şeklinde yorumlanabileceğini ifade ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

2.2. Rü'yetten Nazara

İmam Eş'arî Allah'ın gözle görülmesine delil olarak kullandığı diğer âyet ise A'râf sûresi 143. âyetidir:

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرِنِي وَلَكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِنِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.

Eş'arî'ye göre bu âyette geçen "رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ: Rabbim! Bana görün; sana bakayım" ifadesinde Allah'tan muhal olmayan bir şeyin istenmesi aslında Rabbin görülmesinin caiz oluşunu bize öğretmektedir. Mu'tezile'nin iddiasına göre şayet Hz. Musa rü'yetin muhal oluşunu bilmeyip de öğrenmiş olsaydı o zaman Allah bunu Hz. Musa'dan öğrenecekti. Bunu ise hiçbir Müslümanın iddia edemeyeceğini belirtir. Böylelikle, Hz. Musa'nın muhal olan bir şeyi kendisinden isteyeceğini bilerek bunu söylediğini iddia etmenin yanlışlığına vurgu yapmaktadır.⁵⁷ Eş'arî bu âyeti açıklamasının devamında Allah'ın bilinmeyen bir şeyi önce peygamberlerine öğrettikten sonra bağlayıcılığı ifade eden emirlerin geldiğini belirtir. Bu nedenle Hz. Musa Allah'ın görülmesinin imkân dışı olma bilgisinin bağlayıcılığını bilmeyip de Mu'tezile'nin bunu bilmesi Hz. Musa'nın cahil oluşunu gerekli kılmaktadır. Eş'arî'ye göre Hz. Musa'nın bilmediğini bilme ve iddia etme ise Müslümanlıktan çıkma anlamına geldiğinden bu konuda da Mu'tezile'yi eleştirdiği görülmektedir.⁵⁸

İmam Eş'arî'nin Allah'ın gözler ile görülmesinin caiz oluşuna A'râf sûresi 143. âyette geçen "...eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin..." ifadesidir. Eğer Allah dağı yerinde tutmaya muktedir ise aynı şekilde Hz. Musa'ya da kendini görme imkânını vermeye muktedirdir. Bunun da aynı zamanda Allah'ın kullarına kendini gösterme ve rü'yetin cevazına delil olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

Eş'arî'nin bu açıklamalarının ardından muhtemel sorulara karşı da bir takım cevaplar verdiği görülmektedir. Mesela, mezkûr âyette geçen "...eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin..." kısmından maksat rü'yetin uzaklığını ifade etmek amacı taşıdığı iddiasında bulunan birine Eş'arî şöyle cevap vermektedir:

"Allah kendi kelâmında meydana gelmesi muhal olan bir şeyi zikretmesiyle rü'yetin olamayacağını irade etmiş olsaydı o zaman meydana gelmesi caiz olan şeyle bir arada zikredilmezdi. Ne zaman ki

⁵⁶ Eş'arî, *el-Lüma'*, 64-65.

⁵⁷ Eş'arî, *el-İbâne*, 35.

⁵⁸ Eş'arî, *el-İbâne*, 35-36.

⁵⁹ Eş'arî, *el-İbâne*, 36.

dağın yerinde durması ile kelâm bir arada geldiyse -ki Allah'ın kudreti dâhilindedir- bu da Allah'ın görülebilmesine delildir.”⁶⁰

Ayrıca Eş'arî'ye göre Allah Araplara kendi dilleriyle hitap etmektedir. Bu nedenle bizlerinde Allah'ın kendi kelâmında ifade edilen mefhuma ve hitabında anlaşılana göre hareket etmemizin uygun olacağını belirtir. Onun için Allah'ın âyetteki ifadelerine göre kelâmının, rü'yeti caiz olan güç yetirilebilecek bir işle bir arada gelmesi, gözler ile rü'yetullahın imkânsız değil de mümkün oluşunu öğrettiğini ifade etmektedir.⁶¹ Böylelikle bu âyeti de rü'yetullahın olacağına delil olarak kullandığı görülmektedir.

2.3. İdrakten Görmeye

Eş'arî, Mu'tezile'nin rü'yetullahın nefyine delil olarak getirdiği En'âm sûresi 103. âyeti ele alarak şu açıklamalarda bulunmaktadır:

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.

İmam Eş'arî öncelikle âyetin ihtimal dâhilindeki anlamlarını vererek başlamaktadır. Bunlardan ilki, âyetle ifade edilenin, dünyada gözlerin O'nu idrak edemeyeceği ancak âhirette idrak edeceği anlamının ihtimal dâhilinde olduğunu belirtir.⁶² Burada ifade edilen idrak edememe/görememe anlamının aslında vakti gelmediğinden dolayı âhiret için olmayıp dünya için geçerli olduğudur. Ancak Kıyâmet sûresi 22 ve 23'deki âyetlere istinaden de herhangi bir vakitte değil de zamanı geldiğinde belirli bir vakitte görüleceğini de not düşmektedir. Çünkü rü'yetullah, iki dünyadaki lezzetlerin en üstünüdür.⁶³

İbn Fûrek'de rü'yetullah lezzet ilişkisiyle ilgili Eş'arî'den nakille şu açıklamada bulunur. Kitabında kıyamet günü ameline karşılık veya ikram olarak mü'minlerin gözleri ile rü'yetin olacağına dair kendisi ve ashabının farklı cevaplarının olduğunu ifade etmektedir. Eş'arî'nin bazı kitaplarında başlangıç ikramı olup mü'min kullarına olan en büyük ikramı bazen de bir karşılık olarak ifade edildiğini nakleder. İbn Fûrek'e göre bu farklı cevapların nedeninin de Eş'arî'ye “niçin dünyada görülüyor?” diye sorulan soruya “bazen rü'yet, cezadır (karşılıktır) oda ancak daru'l-cezada olur, bazen de o nimetlerin, lezzetlerin, hibelerin ve ikramların en üstünü olup o da ancak iki dünyanın en efdalinde olur” diye farklı (açılardan) verdiği cevaptan kaynaklandığını belirtir.⁶⁴

Rü'yetullah lezzet ilişkisinde İbn Fûrek şunu da eklemektedir. Bu hususta mezhebinin gerçek (cevabının) rü'yetin kendisinin bir lezzet olmayıp lakin lezzete dönüşmesi şeklindedir. Ancak lezzet olan rü'yetin lezzetlerin en büyüğü olması haber cihetiyledir (hadislerin bildirmesiyledir). Yoksa rü'yetin kendisi lezzet ve elemi gerektirmeyip bu ikisinden birini de vacip kılmayacağını belirtmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, 36.

⁶¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 37.

⁶² Eş'arî, *el-İbâne*, 38.

⁶³ Eş'arî, *el-Lüma'*, 65-66.

⁶⁴ İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan*, 84-85.

⁶⁵ İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan*, 85.

Eş'arî'ye göre âyette geçen "gözler O'nu idrak edemez..." kısmının muhtemel olan diğer bir anlamı ise mü'minlerin değil de yalancı kâfirlerin gözlerinin O'nu idrak edemeyeceği şeklindedir. Ona göre Allah'ın kitabının bir kısmı diğer kısmını tasdik etmektedir. Mesela, "oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parılayacak"⁶⁶ ve "gözler O'nu idrak edemez"⁶⁷ âyetlerinin birbirini desteklediğini ifade ederek burada murad edilenin, kâfirlerin gözlerinin O'nu idrak edemeyeceği anlamı⁶⁸ olduğunu belirtmektedir. Böylelikle Eş'arî, Mu'tezile'nin rü'yetullahın nefyine dair öncelikli delil olarak ele aldığı En'âm sûresi 103. âyetin anlamının aslında onların anladığı tarzda olmadığı açıklamasında bulunmaktadır. Eş'arî'ye göre asıl rü'yetullah ile ilgili âyet ise Kıyâmet sûresinin 22 ve 23. âyetleri olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Hüsnâdan Ziyadeye Rü'yet

İmam Eş'arî yukarıda zikredilen âyetleri uzunca yorumladıktan sonra şu âyetleri de rü'yetullahın cevazına yönelik kısa bir şekilde açıkladığı görülmektedir. Bunlardan ilki Yûnus sûresi 26. âyettir:

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.

Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerinde ne toz toprak bulaşığı olur ne de aşağılanmışlık izi. İşte bunlar cennetlik kullardır, kendileri orada sonsuza kadar kalıcıdırlar.

İmam Eş'arî bu âyette geçen "güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır..."⁶⁹ bölümünü şu şekilde yorumlamaktadır. "Ehl-i te'vile göre bu âyette kastedilen Allah'a bakmak anlamındadır. Allah ehl-i cennette kendisine bakmaları ve O'nu görmelerinden daha üstün bir nimet vermemiştir."⁷⁰ "Güzel yapanlara daha güzeli, bir de fazlası vardır" diye âyette ifade edilenin aslında âhirette cennet ehli için rü'yetullahın en büyük nimet olacağına dair görüşünü ifade ettiği görülmektedir. Eş'arî'nin bu âyeti açıklamasına İbn Fûrek şu izahatla destek vermektedir. Bu hususta Hz. Peygamber (sav) den gelen hadisler rivayet edilmiştir. Ehl-i cennetin nimetlerinin en efdali Allahu Teâlâ'yı görmeleridir. Enes (ra) dan Hz. Peygamber (sav)'den "lillezine ehşenul-hüsna ve ziyade" âyeti için "Allahu Teâlâya bakmaktır" şeklinde bir rivayete atıfta bulunur. Bununda cennet nimetlerinin fazlası anlamına geldiğini belirterek Hz. Peygamber'in "vechinin celaline nazar lezzetini istiyorum" diye "nazarın lezzetini" özel olarak istediğini belirterek cennet nimetlerinin ziyadesi rü'yetullah anlamına geldiği açıklamasında bulunmaktadır.⁷¹

Eş'arî'nin bu bağlamda zikrettiği diğer âyetler aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

1. el-Kâf 50/35: "هُم مَّا يَشَاءُونَ فِيهَا وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ" Orada istedikleri her şey onlarındır, üstelik katımızda fazlası da vardır."⁷² âyetinde geçen "mezid/fazlası" kelimesinin Allah'a bakmak anlamına geldiğini⁷³ ifade etmektedir.

⁶⁶ el-Kıyâmet 75/22-23.

⁶⁷ el-En'âm 6/103.

⁶⁸ Eş'arî, *el-İbâne*, 38.

⁶⁹ Yûnus 10/26.

⁷⁰ Eş'arî, *el-İbâne*, 37.

⁷¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Maqâlati's-Şeyh Ebi'l-Hasan*, 85.

⁷² Kâf 50/35.

⁷³ Eş'arî, *el-İbâne*, 37.

2. el-Ahzâb 33/44: “يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا” Kendisine kavuştukları gün onları esenlik dileyerek selâmlayacaktır ve onlar için değerli bir ödül hazırlamıştır” da geçen “yelkavne/kavuştukları” kelimesi mü'minlerin Allah'a kavuştuklarında O'nu görecekler anlamına geldiğini⁷⁴ açıklayarak bu âyeti de rü'yetullahın gerçekleşeceğine dair görüşüne delil olarak getirmektedir.
3. el-Mutaffifin 83/15: “كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ” Ve gerçek şu ki onlar, o gün elbette rablerinden mahrum kalacaklardır.” âyetinde geçen “mehcûbûn/mahrum kalacaklar” kelimesinin küfür ehlinin Allah'ı görmekten mahrum kalacakları ancak mü'minlerin ise bundan mahrum kalmayacaklarını belirtmektedir.⁷⁵ En'âm sûresinin 103. âyetini açıklarken yukarıda ifade edilen ihtimal dâhilindeki anlamlarından olan kâfirlerin Allah'ı göremeyeceği ancak mü'minler için ise rü'yetin olacağı görüşünü bu âyeti açıklarken de tekraren ifade ettiği görülmektedir.

Yukarıda verilen âyetlere istinaden Eş'arî'ye göre rü'yetullah mü'minlere has bir mükâfat olarak âhirette insana ait gözlerle gerçekleşecektir.

3. Eş'arî'nin Rü'yetullah Delil Olarak Getirdiği Hadisler

İmamı Eş'arî rü'yetullah bahsini ele alırken âyetlerin yanı sıra hadislerden de yararlandığı görülmektedir. Naklettiği hadislerden biri şöyle: “Siz, Rabbinizi Bedir gecesinde ayı gördüğünüz gibi açıkça göreceksiniz. Onu görmekte zorluk çekmeyeceksiniz.”⁷⁶

Eş'arî'ye göre bu rivayette geçen görmek fiili eğer mutlak anlamdaki gözlerin görmesine benzetilirse bununda gözle görmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca bu rü'yet hadisinin çeşitli yollarla nakledildiğini, hatta nakledenlerin sayısının recm, varis için vasiyet yoktur, mest üzerine mesh ve teyze ile hala üzerine kadın nikâh edilmez hadislerinin ravilerinden daha çok olduğu açıklamasında bulunur. Bu nedenle ravisi daha az olan recm ve varis için vasiyet gibi hadisleri sünnet olarak kabul ederken haleften sefeye kadar ravilerinin ve nakilcilerinin çokluğundan dolayı Allah'ın görülmesi olayı daha evla bir sünnet olduğu halde rü'yet hakkındaki bu hadisi kabul etmediği için Mu'tezile'yi eleştirmektedir.⁷⁷

İmamı Eş'arî yukarıdaki hadise dair diğer bir eseri olan *Uşûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a (Risâle ilâ ehli's-Şeğr)* da rü'yetullahı dair yaptığı diğer bir yorum da Hz. Peygamber'in rü'yeti, rü'yete benzettiğini ancak burada Allah'ı birebir kamere benzetme olmadığını belirtmektedir. Buna örnek olarak da Allah'ı gördüğümüzde, Onu, gördüğümüz şeylere benzetemeyeceğimizi ve bir şeye benzediğini öğrenmemizin gerekmeyeceği şeklinde ifade etmektedir.⁷⁸

Eş'arî'nin bu yorumuna göre rü'yetullah insandaki gözler ile olacaktır. Bu hadiste yer alan benzetmenin yanlış yorumlanmaması için bir açıklamada bulunur. Buradaki teşbih yani Allah'ı kamere benzetme başka bir şeye benzetme tarzında olmayıp görmenin kendisi benzetilmektedir.

⁷⁴ Eş'arî, *el-İbâne*, 37.

⁷⁵ Eş'arî, *el-İbâne*, 38.

⁷⁶ Buhârî, “Mevâkîtü's-salât”, 16 (No. 535); “Tevhîd”, 24 (No. 7437); Müslim, “İman”, 299-300.

⁷⁷ Eş'arî, *el-İbâne*, 39-40.

⁷⁸ Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Uşûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a (Risâle ilâ ehli's-Şeğr)*, thk. Muhammed Seyyid el-Celyend (Kahire: 1987), 77.

Nasıl ki kamer açık olarak görülebiliyorsa Allah'da açık bir şekilde görülecektir. Bu görme, başka şeye benzetilmeden görülecek anlamına gelmektedir. Bu yaklaşımıyla önceden de geçtiği üzere Eş'arî'ye göre Allah'ı görmenin Onu bir şeye benzeterek ve şanına yakışmayan şeylerle tavsif etme anlamına da gelmemelidir. Yani görmenin olması görülenin bir şeye benzetilmesi yoluyla değil de görmenin vuku bulacağı gerçekliği üzerinde durduğunu söylemek mümkündür.

İmam Eş'arî'nin delil olarak ele aldığı başka bir rivayette şudur: “*Biri, peygambere ‘Rabbini gördün mü?’ diye sorunca Hz. Peygamber de; (O) Nurdur, Onu (nasıl) göreyim? dedi.*”⁷⁹ Ona göre bu hadiste herhangi bir kanıt yoktur. Çünkü burada Hz. Peygamber’e sadece görmenin sorulduğunu belirttikten sonra şu açıklamalarda bulunur. Göz dünyada yaratılmışların nurlarını hakikatiyle kavrayamaz. Çünkü insan eğer bakışını güneşe sabitleştirirse gözdeki nurun çoğu gider. Ayrıca nasıl ki Allah, dünyada gözün güneşe bakamamasına hükmettiyse aynı şekilde Allah güç vermedikçe gözün dünyada Allah'ı görmesi de mümkün değildir. Allah'ın dünyada görülmesinde ihtilaf olsa da gözlerin Allah'ı âhirette göreceği rivayet edildiğini yoksa kimseden Allah'ın âhirette görülmeyeceği şeklinde bir rivayetin ise olmadığını ifade etmektedir. Dünyadaki rü'yet ihtilaf olsa da⁸⁰ âhiretteki rü'yet konusunda ise icmâ olduğunu belirterek bu hadisle Mu'tezile aleyhine kendi görüşünü pekiştirici yorumlarda bulunduğu görülmektedir.⁸¹

İbn Fûrek ise rü'yetullah ile ilgili hadisleri değerlendirme kısmında şunları söylemektedir. “Hz. Muhammed (sav)’in dünyada Rabbini görmesi ile ilgili farklı yaklaşımı ifade eden rivayetler olan İbn Abbas’ın Necm sûresi 11 ve 13. âyetlerinin zahir anlamları yardımıyla Hz. Peygamber’in dünyada Rabbini gördüğüne dair görüşünün Hz. Aişe’nin görüşünden daha evla olduğunu belirtmektedir. İbn Fûrek, Hz. Aişe’nin rü'yetin olmayacağına dair rivayetiyle “*gözler onu idrak edemez*” (En’âm 6/103) âyetini ictihaden ve nazaran te’vil etmekte ve umuma hamlettiğini ifade

⁷⁹ Bu hadisin Ebû Zer el-Gıfârî’nin sorusu üzerine verilen cevap olduğu anlaşılmaktadır. Bunun ile ilgili rivayetler şu şekildedir. “Ebû Zer: “Hz. Peygamber’e Rabbini gördün mü? diye sordum. Onu bir nur şeklinde gördüm, diye cevap verdi” cümlesini nakletmektedir. Abdullah b. Şakîk’ten gelen rivâyete göre Ebû Zer’e “Eğer Hz. Peygamber’i görseydim kesinlikle ona soracağım bir şey vardı” demiştir. Ebû Zer de ona: Nedir o? deyince “Rabbini görüp görmediğini” soracağını söyler. Ebû Zer bunu ona sorduğunu, kendisine “O bir nurdur, nasıl göreyim”. (Müslîm, “İman”, 291) dediğini ifade etmiştir”. Lokman Bilgiç - Nurullah Agitoğlu, “Ebû Zer El-Gıfârî ve Hadis Rivayeti” *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 106; Murat Memiş, “Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (Aralık 2020), 87.

⁸⁰ Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserlerine bakıldığında Allah'ın dünyada görülemeyeceğine dair görüşünü verirken uykuda görülmesi ile ilgili bir fikir tespit edilememiştir. Ancak İbn Fûrek Allah'ın uykuda görülmesi ile ilgili şunları nakletmektedir. “Özet olarak onun (Eş'arî'nin) uykuda iken Allah Teâlâ'nın görülmesine yönelik görüşü şudur: Genel anlamda iki vecihle muhal görmemektedir. Birincisi gerçek rü'yet, ikincisi ise hayal edilen ve zan edilendir. Birinci vecih çeşitli rivayetlerde Hz. Peygamber (sav): “Aziz ve celil olan Rabbimi uykuda gördüm.” sözüne istinadendir. Ancak tahayyül ve zanna gelince o tevehhümün çeşidindendir. Aynen yakaza âleminde örnekleri olmayıp uykusunda havada uçtuğunu veya suda yürüdüğünü tevehhüm eden gibi. Özellikle uykuda iken herhangi bir şey olduğunun hilafına tevehhüm edilir. Bununla görülen hakkında bilgi ve kendisinin ne olduğu bilinci ile beraber gerçeği gördüğüne dair hüküm verilmez. Bunların tümü hayalattır ve zann olup bu konuda gerçek olan ise zann edilenin hilafıdır.” (İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan*, 86). İbn Fûrek devamında İbn Sirin gibi tabircilerden nakille Allah'ı rüyada gördüğünü söyleyenin caiz olmayacak bir nitelemeyle Allah'ı hayal edeceğinden dolayı bunun gerçek bir rü'yet olmayacağını belirterek (İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan*, 86-87) rüyadaki görmenin hakikat olarak anlaşılmaması yaklaşımıyla rüyada Allah'ın görülmesine olumlu bakmadığı anlaşılmaktadır.

⁸¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 41-42.

etmektedir. İbn Fûrek'e göre burada hiçbir şekilde Allah'ın görülmesinin muhal olduğuna değil, dünyada görülmesinin kabul edilmediğine işaret vardır. İbn Fûrek, kıyamet günü mü'minler tarafından Allah'ın görülmesinin vücubiyeti ise haberle yani nakil ile sabit olduğunu ifade eder. Ayrıca sahabelerin, tabiinden ileri gelenlerin ve daha sonrakilerin de bunda ittifak ettiklerini ve onlardan hiçbirisinin ahirette mü'minler açısından rü'yeti inkâr etmediklerine yönelik Eş'arî'nin görüşlerini teyid edici açıklamalarda bulunmaktadır.⁸²

İmam Eş'arî'nin rü'yetullahın olacağına dair çıkardığı delillerden bir diğeri de yukarıdaki hadiste geçen “*Rabbini göreceksiniz*” sözünün “*zorunlu olarak Rabbini bileceksiniz*” şeklinde rü'yetin ilim anlamına geldiğini biri söylerse ona şöyle denir: Resûlullah bu sözü ashabına Allah'ı gördüğünüzde nasıl olursunuz anlamında müjde amacıyla söylemiş olduğunu belirtir. Buradaki “*Rabbini göreceksiniz*” cümlesinden maksadın hem göz hem de kalp ile görmeyi kapsadığı yorumunda bulunarak rü'yetullahın olacağına dair görüşünü tekrar ederken görmenin gözle olmasının yanında kalp ile de olacağını eklemektedir.⁸³

4. Eş'arî'de Rü'yetullah'ın İspatında Aklî Delilleri

İmam Eş'arî rü'yetullahın olacağına dair âyet ve hadislerden getirdiği nakli delillerin yanı sıra aklî olarak da cevazına yönelik meseleyi izah ettiği görülmektedir. İmam Eş'arî kimi zaman Allah'ın varlığı, kimi zaman da Allah'ın sınırsız kudreti çerçevesinde temellendirmeye gitmektedir. Allah var olan şeyleri bize görünür duruma getirme kudretine sahip olduğu gibi, zâtını da bize görünebilecek bir kudrete sahibi olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla İmam Eş'arî ontoloji deliliyle beraber sonsuz ilahi kudretle aklî bir temellendirmeye gittiği söylenebilir.⁸⁴ Ayrıca dilsel tahliller ve mantıksal yaklaşımlarla da Allah'ın görülmesinin imkânına yönelik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Bunu bazen âyet ve hadisleri açıklarken bazen de ayrı yerlerde yaptığı açıklamalardan çıkarmak mümkündür.

Burada şunu vurgulamakta fayda olacaktır. Normal şartlarda İmam Eş'arî'nin kelâm anlayışına yakından bakıldığında Kur'an'ın temel hareket noktası olarak kabul edildiği, ancak konuların detayına inildikçe aklî değerlendirmelerin de ağırlık kazandığı görülmektedir. Bunun için bazı konularda naklin yanı sıra aklî da aktif ve etkili bir şekilde kullandığını söylemek mümkündür.⁸⁵ Nakilden hareketle aklî da ön plana çıkardığı konulardan biri de rü'yetullah meselesidir.⁸⁶ Eş'arî'nin bu metodu kendisinden sonra gelecek Eş'arîleri de etkilediği söylenebilir. Bu nedenle rü'yetullah konusu kendisinden sonraki Eş'arî gelenek tarafından naklin yanı sıra aklen de ispatlanması mümkün olarak ele alınmaktadır.⁸⁷

⁸² İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 81-82, 85.

⁸³ Eş'arî, *el-İbâne*, 43-44.

⁸⁴ Hüsnü Turgut, “Fahreddin Râzî Ve Sirâceddin Urmevî'nin Varlık Eksenli Rü'yetullah Tartışmaları”, *Kader* 22/1 (Haziran 2024), 65-66.

⁸⁵ İsmail Şık, “Eş'arî'nin Kelâm Metodu”, *Dinî Araştırmalar* 8/24 (Haziran 2006), 220; İlyas Çelebi, “Kelâm Metodunun Ortaya Çıkışı, Gelişim Süreci ve Yeni Metot Arayışları”, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi I* (İstanbul: 2005), 253; Hikmet Yağlı Mavil, “Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan El-Eş'arî”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2012), 91.

⁸⁶ Bk. Eş'arî, *el-İbâne*, 42-49; Eş'arî, *el-Lüma'*, 61-63.

⁸⁷ Bk. Bâkılânî, *el-İnşâf*, 170; Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, 97-102; Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm*, 356; Teftâzânî, *Şerhu'l-Maḳâşid*, 4/179, 181; Teftâzânî, *Şerhu'l-Aḳā'id*, 183-184; Ebü'l-Hasan (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-

Burada şunu da belirtmek gerekir. Burada ele alınacak başlıklandırmalar ve içerikleri Eş'arî'nin rü'yetullah konusundaki genel aklî yaklaşımlarını ifade içindir. Yoksa detaylarına inilerek Eş'arî'nin aklî yöntemini ortaya çıkarmak gayesi güdülmemektedir.⁸⁸

Bu açıklamalardan sonra İmam Eş'arî'nin rü'yetullahın olacağına dair eserlerinden anlaşılabilirdiği kadarıyla yaptığı aklî yaklaşımları şu ana başlıklarda sıralamak mümkündür.

4.1. Ontolojik Delil

Eş'arî'nin Allah'ın görülmesine yönelik akılcı yaklaşımlarına bakıldığında öncelikle varlık kavramı açısından konuyu işlediği görülmektedir. Bunu şu şekilde özetlemek mümkündür.

El-Lüma' adlı eserinde Allah'ın gözler ile görülmesinin kıyas cihetiyle caiz olduğunu niçin söylüyorsunuz? sorusuna karşılık öncelikle caiz olmama şartını belirterek caiz olmayı anlatmaktadır. Eş'arîye göre kendilerinin buna cevaz vermeleri, Allah için herhangi bir sonradan olma, ona benzetilme, ona cinsiyet atfedilme, hakikatinin değiştirilmesi, haksızlık, zulüm veya yalanlama gibi şeylerin bulunmaması şartlarına bağladığı görülmektedir.⁸⁹ Burada varlık açısından konuya başlarken sonradan olanlarda bulunan özellikleri sıralayarak bunların Allah için düşünülemeyecek ön şartlar olduğunu belirtmektedir.

Ontolojik delil olması açısından buradaki açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir:

“Rü'yetin caizliğinde hadisliğin ispatı yoktur (sonradanlık anlamı yoktur). Çünkü görülen muhdes olmasından dolayı mer'î (görülen) değildir. Şayet muhdes görülen olursa bundan dolayı her muhdesin görülmesi gerekir ki bu onlara göre batıldır. Görülen sonradan meydana geldiği için görülüyorsa o zaman gören de görülenden dolayı sonradan meydana gelmiş olur. Ancak rü'yette ise görülendeki sonradan olmanın ispatlanması anlamı yoktur. Çünkü renkler görülenler olup onda hudûsî mana yoktur. İşte bu anlam rü'yetin kendisidir. Bu şunu gerektirir ki bir ölü gördüğümüzde onu görme sonradandır ve görme ile ölüm bir arada olur. Biz bir körün gözünü gördüğümüzde onun gözündeki görme sonradandır ve görme körlük ile bir arada olmuş olur. Ne zamanki bu caiz değilse onların dedikleri de batıl olmuş olur. Allah'ın görülmesinin ispatında onu benzetme, cinsiyette bulunma ve hakikatini ters yüz etme de yoktur. Çünkü biz siyah ve beyazı gördüğümüzde o ikisini gördüğümüz dışında ayrı ve başka şeye benzetmeyiz. Siyahı hakikati dışında beyaza, beyazı da siyaha görülenin dışındakine dönüştürmeyiz. Aynı şekilde rü'yette haksızlık, zulüm ve yalanlama da yoktur. Çünkü haksızlık yapanı, zalimi ve yalancıyı gördüğümüz gibi haksızlık yapmayı, zalim ve yalancı olmayı da görürüz. (Böylece ortaya çıkmaktadır ki) Rü'yetin ispatı hususunda Bârî için caiz olmayan şeyler O'nun hakkında düşünülmeyeceğinden, görme de muhal değildir. (Bu) İmkânsız olmadığına göre Allah için (rü'yetin olacağı) ise caiz oldu”.⁹⁰

Yukarıdaki açıklamalarından yola çıkılarak Eş'arî'nin öncelikle kadîm ve hâdis ayırımına giderek varlık konusundan hareketle rü'yetullahı izaha yöneldiğini söylemek mümkündür. Başta Allah'ın zatına yakışmayan hâdis varlığa ait bir benzetmeden yola çıkılmasının yanlışlığını vurgulayarak kadîmi anlamak için hâdisteki bir özelliğin delil olarak kullanılamayacağı üzerinde durmaktadır.

Sa'lebî, *Ebkârü'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed Mehdi (Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesaiik'l-Kavmiyye, 2004), 1/491-503.

⁸⁸ Eş'arî'nin kelim konularında kullandığı detaylı aklî yöntemler için bk. Halil İmamoğlu, “Eş'arî'nin Kullandığı Aklî Deliller ve Mantıktaki Akıl Yürütmelerle İlişkisi”, *Toplum Bilimleri Dergisi* (Temmuz 2016) 10/20.

⁸⁹ Eş'arî, *el-Lüma'*, 61; İbn Fûrek, *Mücerredü Ma'âlati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 79-80.

⁹⁰ Eş'arî, *el-Lüma'*, 61-62.

Burada hâdis olan mahlûkâtın tarzındaki bir benzetme değil de Allah için uygun bir şekildeki vasıflandırma ile rü'yetin olacağına vurgu yapmaktadır. Aynı şekilde görülen şeyin kendisi ne ise onun görüleceğini bunda herhangi bir değişme ve yanlışlığın olamayacağını, burada dikkat edilecek şeyin görülenin kendisi olduğu üzerinde durmaktadır. Gören ve görülen ayrı ayrı şeylerdir. Bu nedenle görenin hâdisliği görülenin de hâdisliğini gerektirmemektedir. Allah'ın görülen olması cihetiyle ele alınması O'nu hâdis kılmamaktadır. Ancak insan görmesi yönüyle hâdistir. İnsanın bu hâdisliği ise görülene bir etki etmeyecektir. Ayrıca bu görmeden dolayı da görülenin hakikatini başka bir şeye dönüştürmeyeceği ve bu nedenle de Allah'a yakışmayan herhangi bir şekilde vasıflandırma anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir.

İbn Fûrek, Eş'arî'nin kadîm ve hâdis varlığı gören keyfiyetinin birbirine benzetilememesi yaklaşımını şu açıklamasıyla teyit etmektedir. Allah'ın görülme keyfiyetinin olmadığını belirtmektedir. Çünkü O mürekkep eczalar (parçalardan oluşmuş) değildir. O keyfiyetsiz bilindiği gibi keyfiyetsiz de görüldür. Onun görülmesinin bir şekli, şemali ve tasavvuru düşünülemez.⁹¹

Burada dikkat çeken diğer bir yönde rü'yetullah ile ilgili güncel yapılan çalışmalardan⁹² hareketle şunu da söylemek mümkündür. Eş'arî'nin göz ile ilgili özellikleri vermesiyle rü'yetullah'a optik açıdan da yaklaştığını söylemek mümkündür. Çünkü gözün görmesi ile ilgili hususların optik olarak ifade edildiğini ve bununda görmede ana etken olduğu belirtilmektedir. Ancak Eş'arî'ye göre hâdis varlığın özelliği kadime uyarlanarak optiksel bir yaklaşımla izaha kalkmanın yanlışlığından hareketle böyle bir benzetme olmadan görülmenin meydana geleceğini belirtmektedir.⁹³

Böylelikle kıyas yoluyla Allah'ın görülmesinin caiz oluşunu bu açıdan değerlendirerek yanlış olmadığını ispatlama yoluna gittiğini söylemek mümkündür. Bu şekildeki bir yaklaşımla Mu'tezile'nin hadis ve kadim varlıkların birbirine benzetilmesi eleştirisine cevap vermektedir.

Yukarıdaki açıklamalarına destek amacıyla devamında Eş'arî şunları söylemektedir: “Dokunma, tatma ve koklamada Allah Teâla için hâdislik ve hâdislik anlamı taşıyan bir şeyin olmadığı ortaya çıkmış oldu.”⁹⁴ Burada Eş'arî'ye göre nasıl ki tatma, koklama ve dokunma da birer duygu olup insan için kullanıldığında hâdistir. Aynı şekilde görme de insan için hâdis bir duygudur. Ancak insan açısından hâdis bir duygu olsa bile Allah'ı görme açısından Allah'ın kendisinde hâdisliğin olmayacağını belirterek gören insanın hâdis ama görülen olan Allah'ın ise hâdis olamayacağını tekrar etmektedir.⁹⁵

Eş'arî'nin Allah'ın gözle görülebileceğine dair ontolojik açıdan diğer bir yaklaşımı ise O'nu görülmesi caiz olan bir varlık olduğunu belirtmesidir. Çünkü ma'dumu yani olmayanı görmek caiz

⁹¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Maqâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 82.

⁹² Rü'yetullah ve optik ile ilgili güncel çalışmalara örnek için bk. Osman Demir, “Kelâm-Bilim ilişkisi: Rü'yetullah Metinlerinde Optik”, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (Özel sayı) (2019), 107-120; Demir, *Göz ve Tanrı Kâdî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik*; Osman Demir, “Din-Bilim ilişkisi: Sırr-i Girîdî'nin Rü'yetullah Risalesinde Optik”, *Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Fünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-19. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 403-421.

⁹³ Demir, “Kelâm-Bilim ilişkisi: Rü'yetullah Metinlerinde Optik”, 111.

⁹⁴ Eş'arî, *el-Lüma'*, 62.

⁹⁵ Eş'arî, *el-Lüma'*, 62-63.

değildir. Oysa Allah mevcut ve sabit olup kendisini görmemiz muhal olmadığına göre kim Allah'ın gözler ile rü'yetini nefyederse aslında o ta'tîli (sıfatların reddini) amaçlamaktadır. Eş'arî'ye göre onlar bu ta'tîlini açıkça izhar etmeyince, ta'tîl ve inkâra götüren yorumlarını izhar ettiklerini söyleyerek Allah'ın ise bu yaklaşımlardan uzak ve yüce olduğunu belirtmektedir. Böylece Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki nefy düşüncesinden hareketle rü'yetullah konusuna yaklaşımlarını tenkit etmektedir.⁹⁶

Eş'arî'nin Rü'yete varlık açısından yaklaşımını İbn Fûrek'te şu açıklamalarıyla desteklemeye devam etmektedir. İbn Fûrek, bize görünen her şey rü'yettir ve bizim işittiğimiz her şey de kendine has işitmektir demekle her mevcut olanın görülmesinin ve işitilmesinin de caiz olduğunu belirtir. Ona göre önce vücûd, sonra görme olacaktır. İbn Fûrek'in açıklamasında Eş'arî ilk önce vücûdu, rü'yetin cevazı için illet olarak belirlemiştir. Sonra rü'yetin cevazını, görülen olmasının vücubiyetine veya görülen olma sözünün vücubiyetine illet yaptığını belirterek ikisinin tanımı ve hakikatinin arasını ayırmaktadır. Görülmesi caiz olanın hakikatı onun mevcut olmasıdır. Görülenin hakikatı ise görenin olan şeyi görmesidir. Çünkü görülen ne ise o görülecektir. Yoksa görülenin vasıflarını, görmenin şartları olarak ileri sürmek doğru değildir. İşitmede bu şekildedir. Rü'yeti caiz olanın işitilmesi de aynı şekilde caizdir. Birşeyin rü'yetinin caiz olmasının illeti onun mevcut olmasına, ma'dumun (olmayan) ise mevcut olmadığından rü'yetinin de imkânsız olmasına bağladığını aktarmaktadır. İbn Fûrek önce varlığının vacib olduğu ardından görülmenin ve işitilmenin caiz olduğunu açıklayarak Eş'arî'nin rü'yeti nefyedenlerin şart olarak ileri sürdükleri şeylerin tutarlı olmadığı görüşünü aktarmaktadır.⁹⁷

Eş'arî'nin Allah'ı görme olayının gözler ile olacağına dair delil olarak getirdiği diğer bir akli yorumu da şöyledir:

“Allah eşyaları görmektedir. Eğer eşyayı gören biri varsa o kendini göremiyorsa eşyayı da göremez. Eğer kendini görüyorsa bizim de onu görmemiz caizdir. Bu aynen kendini bilmeyenin hiçbir şeyi bilmemesi anlamındadır. Allah eşyayı bilense kendini de biliyordur. Bundan dolayı da Allah eşyayı gören ise kendini de görüyordur. O halde Allah kendisini gören ise görülmesi de caizdir. Kendini bilmesi bizimde onu bilmemizin caiz oluşu gibidir. “Allah buyurdu: *“Korkmayın, bilin ki ben sizinle beraberim; işitirim, görürüm.”*”⁹⁸ âyeti ile Allah, ikisinin (Hz. Mûsa ve Hz. Harun) kelâmını işitmekte ve ikisini görmekte olduğunu bildirmektedir. Kim Allah'ı gözlerle görmenin caiz olmadığını ileri sürerse, onun, Allah'ın gören, âlim ve güç yetiren olmasını caiz görmemesi gerekir. Çünkü âlim, kâdir ve görenin aynı zamanda görmesi de caizdir.”⁹⁹

Burada konu edilen diğer husus da Allah'ın kendini ve diğer varlıkları görmesidir. Allah'ın hem kendini hem de diğer varlıkları görmesini, başkaları tarafından görülmesine delil oluşundan yola çıkarak rü'yetullahı ispat için ayrı bir delil saymaktadır. Böylelikle âhirette Allah'ın gözler ile

⁹⁶ Eş'arî, *el-İbâne*, 42.

⁹⁷ İbn Fûrek, *Mücerredü Maḳâlâtî's-Şeyḥ Ebi'l-Ḥasan el-Eş'arî*, 80-81.

⁹⁸ Tâhâ 20/46. Bu âyet, Hz. Musa ve kardeşi Hz. Harun için bir önceki âyetlerde geçen “*Firavun'a gidin, çünkü o gerçekten azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar. Mûsâ ve Hârûn, şöyle dediler: ‘Ey Rabbimiz! Şüphesiz biz, onun bize karşı aşırı davranmasından yahut azmasından korkuyoruz.’*” (Tâhâ 20/43-45) sözlerine binaen Yüce Allah tarafından karşılık verilmesidir.

⁹⁹ Eş'arî, *el-İbâne*, 42-43.

görülebileceğinin mümkün oluşuna yönelik kendi mantıkî yaklaşımına ayrı bir ispat yolu daha eklemektedir.

Eş'arî'nin, Allah'ın gözlerle görülebileceğine işaret eden aklî delillerden diğer biri de şudur:

*“Cennette gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve beşer kalbinin hatırlamadığı”*¹⁰⁰ hadisinde vurgulandığı üzere sıkıntısız bir geçim ve devamlı nimetlerin olduğu bir hayat konusunda Müslümanların ittifak etmesidir. Buna göre Allah'ın kullarından çoğu rü'yetullah mükâfatı için ibadet ederler. Çünkü cennette Allah'ın gözlerle görülmesinden daha üstün bir nimet yoktur. Eğer Allah dışında Peygamberi görmekten daha üstün bir şey yoksa o zaman Peygamberi görmek Cennetin kendisinden daha faziletli olur. Oysa Allah'ı görmek Peygamberi görmekten daha faziletlidir. Durum böyle olunca Allah gönderdiği Peygamberlerinden, mukarreb Meleklerinden, mü'min topluluk ve doğrulardan yüzünü görmelerini mahrum etmeyeceğini belirtir. Buradaki görme ise görüleni etkilemeyecektir. Çünkü görenin görmesi kendisiyle olup burada herhangi bir teşbihin ve başka şeye dönüşme gibi bir şeyde olmayacaktır.”¹⁰¹

Önceki açıklamasına benzer bir şekilde burada, hâdis durumundaki bir insanın görülen durumundaki hâdis olmayan Allah'ı etkilemeyeceğini belirtmektedir. Buradan hareketle de Allah, cennetin en büyük mükâfatı olan bir şeyden ehl-i cenneti mahrum bırakmayacağından Allah'ın cennette kendini mü'min kullarına göstermesinin muhal olmadığı üzerinde durmaktadır. Allah'ın âhirette en üstün mükâfat olarak mü'min kulları tarafından görülmesinin mümkün oluşunu diğer bir aklî delil olarak ele almak mümkündür.

4.2. Dilsel ve Mantıkî Delil

İmam Eş'arî'nin rü'yetullahın olacağına dair ortaya koyduğu aklî metot içerisinde değerlendirilebilecek diğer bir yönde dilsel açıdan da delillendirmeye gittiğini söylemek mümkündür. Bu delillendirmede kelimeleri umum-husus, atıf, zaman ve anlam içeriği açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir.

İmam Eş'arî En'âm sûresi 103. âyetinde geçen “gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder” ifadelerinin anlamı üzerinde durmaktadır. Burada insan ve Allah diye iki açıdan meseleye yaklaştığı görülmektedir. Birincisi, insan açısından gözlerin onu idrak edemeyeceğini dünya ve âhîret cihetiyle de iki ayrı kategoride değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. İkincisi ise, Allah'ın dünya ve âhîrette gözleri idrak edeceği konusunda şüphe olmayan umum yani genel anlamıdır. Ancak bu umum ifade eden anlamının Mu'tezile tarafından atıf yoluyla rü'yetin nefyine delil getirilmesine itirazda bulunmaktadır. Eş'arî onlara cevaben iki cümleinin umum ifade etmesi için bir olması gerektiğini belirtmektedir. Ancak burada ise gözün ve kalbin görmesinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğidir. Çünkü Yüce Allah'ın “...Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.”¹⁰² ve “güçlü ve basîretli kullarımız İbrâhim, İshak ve Ya'kûb'u da an”¹⁰³ âyetlerinde ifade ettiği görmeden kastın ise kalplerin görmesi olduğunu hatırlatmaktadır. Dilcilere göre “sanatıyla basiretlidir” cümlesi ilmin basireti anlamına gelmektedir. Ve yine

¹⁰⁰ Buhârî, “Bed'ul-halk”, 8 (No. 3244); Müslim, “Cennet”, 2 (No. 2824).

¹⁰¹ Eş'arî, *el-İbâne*, 44.

¹⁰² el-Hac 22/46.

¹⁰³ Sâd 38/45.

“gözüyle gördü” demeleri gibi “kalbiyle seni gördü” diye basar kelimesi iki ayrı yerde de kullanılmaktadır. Ancak ayrı anlamlardadır.¹⁰⁴

Eş‘arî görme konusundaki Mu‘tezile’nin yaptığı atfın doğru olmadığını şu yorumuyla da desteklemektedir:

Gözlerin ve kalplerin görmesi aynı şekildeyse o zaman bizim En‘âm sûresi 103. âyetinde geçen iki görmeyi diğerine atfetmemiz gerekir. Şayet onların delil olarak kullandıkları tarzda olursa, “Allah, gözlerin gördüğünü ve kalplerin gördüğünü idrak edemez” anlamı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir yaklaşımında onların öne sürdükleri delilin aleyhlerine olmasına yol açtığını¹⁰⁵ belirtmektedir. Böylelikle Eş‘arî, bu âyeti delil getirmek suretiyle iki görmeyi aynı anlamda kullanarak rü‘yetin olmayacağına yönelik yaptığı atfın tutarsızlığından dolayı Mu‘tezile’yi eleştirmektedir.

Eş‘arî, Mu‘tezile’nin bu âyetten hareketle Allah’ın görülmesinin mümkün olmadığını zaman olarak belli bir süreye has kılmasının tutarsızlığını ise şu şekilde belirtmektedir. “O’nu gözler algılayamaz” âyetini belirli bir vakit için olduğunu iddia ediyorsanız, o halde “O gözleri idrak eder” âyetini de belirli bir vakte has kılmanız gerekir. Aynen bunun gibi “O’na benzeyen hiçbir şey yoktur”¹⁰⁶, “Onu ne bir uyuklama ve ne de uyku tutar”¹⁰⁷ ve “O insanlara hiçbir şeyle zulmetmez”¹⁰⁸ âyetleri de belirli bir vakit anlamında olması gerekirdi. Tahsisat yapmak Allah için mümkün olmadığına göre Mu‘tezile’nin âyetten hareketle belli bir vakit içindir diyerek kanıtlama girişiminin aslında kendi aleyhine döndüğü¹⁰⁹ açıklamasıyla burada Mu‘tezile’nin zaman açısından değerlendirmesinin tutarlı olmadığını belirtmektedir.

Yine İmam Eş‘arî bu âyet ile ilgili Mu‘tezile’nin “Onu gözler algılayamaz” âyetinin tahsis edilmesi diğer âyetlerin de tahsisini gerektirmeyeceği ve “Onu gözler algılayamaz” âyeti ile bazı gözleri kastettiği gibi bu âyet ile de âhireti değil yalnızca dünyayı kastettiği şeklindeki yaklaşımını zikreder. Buna karşıda onların neden Allah’ın “O’nu gözler algılayamaz” âyetinin anlamını inkâr ediyorsunuz? şeklinde bir soruyla yaptıkları tahsisatın doğru olmadığını vurgulamaktadır.¹¹⁰

Eş‘arî’ye göre, Mu‘tezile’nin, “Onu gözler algılayamaz” âyetini “onunla dünyada ve âhirette” algılamayı gerektirir yaklaşımının aslında idraki görmek anlamında kullanmaları da yanlıştır. Çünkü idrak ile görme ayrı şeyler olduğundan aynı anlamda değerlendirilemez. Bu ise O’nu kalbimizle, basiretimizle görmemizi engellemez. Aynı şekilde Allah’ı kalbimizle görmemiz ve basiretimiz nasıl ki onu idrak etmek anlamında değilse aynı şekilde O’nu gözlerimizle görmemiz ve basiretimiz O’nu idrak etmek demek değildir. Şayet yine buna Mu‘tezile tarafından, gözün görmesi idrak etmesi anlamına gelmektedir şeklinde bir itiraz söz konusu olursa Eş‘arî onlara şu cevabın verilebileceğini açıklar: “Kalbin görmesi ve basireti, onun idraki ve ihatasıdır diyenlerle sizin aranızdaki fark nedir? Eğer kalbin Allah’ı bilmesi ve algılaması (basireti) onu ihata ve idrak etmeksizin sadece bir görme ise, gözlerin Allah’ı görmesi, basireti ise onu ihata ve idrak etme

¹⁰⁴ Eş‘arî, *el-İbâne*, 45.

¹⁰⁵ Eş‘arî, *el-İbâne*, 45-46.

¹⁰⁶ eş-Şûrâ 42/11.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/255.

¹⁰⁸ Yûnus 10/44.

¹⁰⁹ Eş‘arî, *el-İbâne*, 46.

¹¹⁰ Eş‘arî, *el-İbâne*, 47.

anlamına gelmediğini (niçin) söylemediniz”¹¹¹ diye itirazda bulunarak Mu‘tezile’nin rü’yet ile idraki ayrı anlamlarda ele alıp daha sonra rü’yetin olmadığına delil olarak getirmesini doğru bulmadığını belirtmektedir.

Mu‘tezile’nin rü’yetin nefyine dair ileri sürdüğü delillerden olan “Onu gözler algılayamaz” âyetinin ilk bölümünde olduğu gibi “O gözleri algılar” olan ikinci kısmı da biri diğerine atfedilmek suretiyle umum ifade ettiği iddialarına itirazına devam etmektedir. Buna cevaben şu soruyu sormaktadır: “Gözler ve basiretlerin Onu görmek, dokunmak, tatmak ve herhangi bir şekilde Allah’ı idrak edemeyeceği doğru değil midir? Eğer evet derlerse” yine karşılık olarak şu soruyu sormaktadır: “O, gözleri idrak eder” âyetindeki idrakin dokunarak ve tadarak mı olduğunu iddia etmektesiniz.” Şayet buna hayır diye cevap verirlerse o halde onlara “bu durumda ‘Onu gözler algılayamaz’ sözü gibi ‘O gözleri algılar’ âyetinde geçen iki ifadenin umum/genel olduğu şeklindeki sözününün çeliştiği onlara söylenir”¹¹² diyerek bu âyetin atıf yoluyla umum ifade ettiği iddiasının geçersizliğini öne sürmek suretiyle Mu‘tezile’nin değil de kendi iddiasının doğruluğunu belirtmektedir.

İmam Eş’arî’nin daha sonra rü’yet ile ilgili olarak basiret konusunda “gerçekte görmek gözün görmesidir, kalbin görmesi değildir” şeklinde bir yaklaşıma şöyle cevap verileceğini belirtmektedir: “Sen böyle iddia ediyorsun ancak dâliler ise gözün ve kalbin görmesini de aynı şekilde görme olarak isimlendirmektedirler. Eğer senin bunu söylemen caiz olursa birinin de kalkıp görmenin gerçekte gözün değil kalbin görmesidir demesi de caiz olacaktır. Ve eğer bu caiz değil ise o halde buradaki görmenin hem gözün ve hem de kalbin görmesi şeklinde olması gerekliliğinin ortaya çıktığını”¹¹³ ifade ederek kalp ve göz için görmenin kullanılabileceğini vurgulamaktadır.

Eş’arî “ve hüve yudriku’l-ebbâr” âyetine yönelik Mu‘tezile tarafından yapılan atfın doğru olmadığına dair şuna da vurgu yapmaktadır:

“Onlara denilir ki ‘O gözleri algılar’ âyetinin anlamı nedir? Eğer ‘O gözleri algılar’ âyeti ‘O onları bilir’, diye anlam verirlerse, onlara şöyle cevap verilir: Eğer âyetlerden biri diğerine atfedilmiş ise ve Allah’ın ‘O gözleri algılar’ ifadesi ‘onları bilir’ anlamında olursa ‘gözler O’nu algılamaz’ âyetinin de ‘O’nu bilmezler’ anlamında olması gerekir. Bu ise O’nu bilmeyi nefy olup ancak gözlerin görmesinin nefyedildiği anlamına gelmemektedir.”¹¹⁴

Eş’arî, eğer “O gözleri algılar” cümlesinin anlamı “onları görür” anlamında olup “bilmek” anlamında değildir şeklinde bir cevapları olursa, “onlara şöyle yanıt verileceğini belirtir: “Gözlerin gördüklerinin görülmesi caiz midir?” Buna “evet” derlerse, “biz gözlerle şu anda gördüğümüz dışında bir şey göremeyiz, diye ileri sürdükleriyle çelişmiş olurlar.”¹¹⁵ demekle onların rü’yetin bu gözlerle olamayacağına dair yaklaşımlarının birbiriyle çeliştiğini belirtmektedir. Ona göre bir şeyi görüldüğünde ya o basiretle (gözün görmesi) veya basiretsiz görülmektedir. Eğer gözlerdeki görme duyusuyla görmenin imkânsız olduğu söylenirse bu söz

¹¹¹ Eş’arî, *el-İbâne*, 47-48.

¹¹² Eş’arî, *el-İbâne*, 48.

¹¹³ Eş’arî, *el-İbâne*, 48-49.

¹¹⁴ Eş’arî, *el-İbâne*, 49.

¹¹⁵ Eş’arî, *el-İbâne*, 49.

konusu âyete aykırıdır. Çünkü âyette basiretlerin onu görmesi nefy edilirken mubsirûn (görme duyusu olanların) görmesi ise nefyedilmemektedir. Bu nedenle de “O’nu gözler idrak edemez” âyeti zahirine göre görme duyusu olanların Allah’ı göremeyeceğine delil olmadığı¹¹⁶ belirtmektedir. Böylelikle rü’yetullahın olmayacağı ile ilgili Mu‘tezile’nin en büyük dayanağı olan En‘âm sûresinin 103. âyetini farklı açılardan değerlendirerek kendi görüşünü ispatlama yoluna gittiğini söylemek mümkündür.

Yukarıda anlatılanlardan Eş‘arî’nin farklı açılardan aklî yaklaşımlarla da rü’yetullahın imkânına dair görüşünü delillendirme yoluna gittiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Rü’yetullah konusu tevhid içerisinde Allah’ın sıfatlarıyla ilgili bir meseledir. Bu nedenle mezheplerin sıfatlara yaklaşımı bu konuya olan bakışını da yansıtmaktadır. Eş‘arî’nin rü’yetullahı kabulü sıfatları kabulü çerçevesinde olduğu görülmektedir. Eş‘arî öncelikle rü’yetullah ile ilgili Kur’an ve hadisten yola çıkarak bunların nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Özellikle Kıyâmet sûresinin 22 ve 23. âyetleri ile En‘âm sûresinin 103. âyeti hem anlamları cihetiyle hem kelimelerin anlaşılmalarıyla hem de mantıksal açıdan değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Mu‘tezile’nin görmeyi idrak olarak ele alması, âyetleri umum-husus cihetiyle birbirine atfetmesi ve buradan hareketle rü’yetullahın olmayacağına dair iddialarına cevaplar vermektedir. Eş‘arî yapılan umum-husus atfının başka âyetlere kıyasen ve basar-basiret kavramlarının idrak şeklinde ifade edilerek Allah’ı idrak anlamına geleceği yaklaşımının doğru olmadığını belirtmektedir. Diğer taraftan gören ve görülen arasındaki yanlış benzetmeye itiraz etmektedir. Eş‘arî’ye göre insanın görmesi görüleni etkilemeyecektir. Burada önemli olan görülme olayı olup Allah’ın buna müsaade etmesidir. Allah kendinin görülmesine izin vermesi görülme veya görene etki etmemektedir. Buradan hareketle Eş‘arî’ye göre rü’yetullah ile ilgili âyetleri iki cihette değerlendirmek gerekir. İlki, Allah cihetiyle olup O’nun her şeyi göreceği ve idrak edeceği, ikincisi ise, insanın hâdisliği açısından her şeyi idrak edemeyeceği gibi Allah’ı idrak etmesinin imkânsızlığıdır. Ona göre idrak ayrı şey, görme ve görülme ise ayrı şeylerdir. Bu nedenle ona göre hâdis/sonradan olanla olmayanı birbirine atfetmek doğru bir yaklaşım değildir. Eş‘arî’nin üzerinde durduğu diğer bir yönde Allah’ın görülmesinin dünya ve âhiret açısından bir tutulmayıp ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğidir. Ona göre mükâfatlar anlamında cennette mü’minlerin en yüksek nimetle veya makamla taltifi cihetiyle de rü’yetullah olacaktır.

Neticede şunu söylemek mümkündür. Mu‘tezile’nin teşbihten kaçınmak ve tenzih etmek için dünya ve âhirette rü’yetullahın insanın baş gözüyle olamayacağına dair öne sürdüğü naklî ve aklî delillere karşı Eş‘arî’nin de bu delillerden hareketle Allah’ın ulûhiyetine ve kudretine noksanlık getirmemek ve şanına yakışacak şekilde dünya ve âhiret diye iki açıdan ele aldığı görülmektedir. Dünyada Allah’ın görülmesi ile ilgili farklı yaklaşımlarla beraber ona göre dünya açısından mümkün değildir. Âhirette ise rü’yetullahın vuku bulacağına dair görüşünü verirken idrak etmenin gözün veya kalbin ihatası anlamına gelecek şekilde düşünülmesinin ontolojik açıdan mümkün olamayacağını belirtir. Kalbin görmesinin ise kalbin kendine has anlamlara gelen görmesi şeklinde ifade eder. Bu nedenle Eş‘arî’ye göre rü’yetullah ahirette herhangi bir benzetme

¹¹⁶ Eş‘arî, *el-İbâne*, 49-50.

ve keyfiyet olmadan kalp ve baş gözüyle yani fizyolojik çıplak gözle görme şeklinde gerçekleşecektir.

Diğer bir konuda Eş'arî'nin eserlerinden hareketle ortaya çıkarılmaya çalışılan rü'yetullah konusundaki görüşlerine bakıldığında *el-İbâne*'de naklî deliller ile aklî delillerden luğavî ve nahvî açıklamaların daha çok ağırlıkta olduğu, *el-Lüma'* adlı eserinde ise bu konuda aklî delillerden ontolojiye büyük ölçüde vurgu yaparak işlediği görülmektedir. *Uşûlü Ehli's-sünne*'de ise çok az bir açıklamayla yetindiği, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*'de ise mezheplerin görüşlerini nakletmeye yönelik açıklamaların olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Amidî, Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *Ebkârü'l-efkâr*, thk. Ahmed Muhammed Mehdî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2004.
- Avcı, Metin. "Kitâbü't-Tevhîd ve Kitâbü't-Te'vîlât'ın Uyumunu Rü'yetullah Örneği". *e-makâlât* 16/2 (Güz 2023), 766-799.
- Ayğan, Fadıl. "Eş'ari Kelâmın Sistemleşmesine Katkıları Bakımından Ebû İshak El-İsferâyini". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (Aralık 2012), 7-28.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-devle, 1928.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İnşâf*, thk. M. Zahid el-Kevserî. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2000.
- Bilgiç, Lokman - Agitoğlu, Nurullah. "Ebû Zer El-Gıfârî ve Hadis Rivayeti". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 73-116.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhyiddin el-Hatib. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- Cansız, Hasan. *Rü'yetullah Meselesi Çerçevesinde Kelam-Bilim İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Cansız, Hasan. *Kelam Ve Bilim Rü'yetullah Tartışmalarında Görme Kuramları*. İstanbul: Fecr Yayınları, 2023.
- Cârullah, Zühedî. *el-Mu'tezile*. Beyrut: 1974.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Çelebi, İlyas. "Kelam Metodunun Ortaya Çıkışı, Gelişim Süreci ve Yeni Metot Arayışları". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi I*. 247-272. İstanbul: 2005.
- Çiftçi, Muhammet. *Mukâtil b. Süleyman'ın Ulûhiyet Anlayışı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Demir, Osman. "Kelâm-Bilim İlişkisi: Rü'yetullah Metinlerinde Optik". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (Özel sayı) (2019), 107-120.
- Demir, Osman. *Göz ve Tanrı Kâdî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah Teorisinde Optik*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.

Demir, Osman. "Din-Bilim İlişkisi: Sırr-i Girîdî'nin Rü'yetullah Risalesinde Optik". *Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Fünûn'a Osmanlıda İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler-19. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat. 403-421. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Ebü Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhu'l-ekber*. Haydarabad: Matbaatü Meclisi Dairetül-Maârifî'n-Nizamiyye, 1342.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Helmut Ritter. Wiesbaden: 1980.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Uşûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a (Risâle ilâ ehli's-Şeğr)*. thk. Muhammed Seyyid el-Celyend. Kahire: 1987.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. thk. Abdulkadir el-Arnâvûd. Dimeşk: Mektebetü Dâru'l-Beyan, 1981.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. ed. Hamudeh Gurabeh. Mısır: Mektebetü Mısriyye, 1955.

Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gürbüz, Sevda Aktulga. "Şîâ ile Sûflere Göre Rü'yetullah Meselesi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/8-9 (Aralık 2018), 131-153.

Hanbel, Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. eş-Şeybânî el-Mervezî. *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*. thk. Sabri b. Selame Şahin. Riyad: Dâru's-Sebat, 2003.

İbn Abdülber, Ebü Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah el-Kurtubî en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-meânî ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî v.dğr. Tıtvân: Vizâretü'l-evkâf ve's-suûni'l-İslâmiyye, 1976.

İbn Fûrek, Ebü Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî. *Mücerredü Maḳālâtî's-Şeyḫ Ebi'l-Ḥasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimart. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119.

İmamoğlugil, Halil. "Eş'arî'nin Kullandığı Aklî Deliller ve Mantıktaki Akıl Yürütmelerle İlişkisi". *Toplum Bilimleri Dergisi* (Temmuz 2016) 10/20. 57-99

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Muhammed Seyyid Kilânî. Kahire: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, 1961.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl (Rü'yetü'l-Bâri)*. thk. M. Mustafa Hilmi-Ebü'l-Vefa Gânîmî. Kahire: ts.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. el-Hemedânî. *Şerḥu'l-Uşûli'l-ḥamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.

- Kâdî, Yasir. *Makâlatu Cehm ibn Safvân ve eseruha fî firaki'l-İslâmiyye*. Riyad: Dâru Azvau's-Selef, 2005.
- Karatay, Yusuf. "el-En'âm 6/103. Âyet Bağlamında Ru'yetullah Meselesi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2017), 161-182.
- Koçinkağ, Mansur. "Abdülazîz b. Abdullah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn ve Kadere Dair İki Risalesi". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016), 81-108.
- Koçinkağ, Mansur. "Abülazîz b. Abdillâh El-Mâcişûn'un (ö. 164/780) Rü'yet Risâlesi, Tercümesi ve Değerlendirilmesi". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (Eylül 2016), 566-582.
- Koçyiğit, Talat. *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Kummî, Ebû Câfer Muhammed b. Alî ibn Bâbeveyh. *et-Tevhîd*. Beyrut: Dâru'l-Marifet, ts.
- Maaravi, Teyma. *Mutezile Düşüncesinde Rü'yetullah Meselesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları 2003.
- Mavil, Hikmet Yağlı. "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan El-Eş'arî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 69-91.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Bir Mu'tezile-Mâtürîdiyye Tartışması -Rü'yetullah-". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/2 (2014), 449-478.
- Memiş, Murat. "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (Aralık 2020), 47-104.
- Mustafa, İbrâhim v.dğr. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. Mısır: Mektebetü's-Şurûku'd-Devliyye, 2004.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî. *el-Câmi'ü's-şâhih*. Riyad: Dâru Taybe, 2006.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *et-Temhîd*, thk. Abdulhay Kabil. Kahire: Dâru's-Sekafe, 1987.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Tebşîratü'l-edille fî uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar'a Göre Rü'yetullah Sorunu". *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 29 (2020), 71-98.
- Özarslan, Selim. "Allah'ın Görülebilmesi/Rü'yetullah Sorunu ve Dirilişle İlişkisi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (Ocak 2001), 275-294.
- Özel, Mehmet. "Kâdî Abdülcebbar ve Ebu'l-Muîn En-Nesefî'nin Ru'yetullah Konusundaki Nakli Delilleri Yorumlama Yöntemleri", *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2021), 58-73.
- Özerol, Mehmet Fatih. "Mutezile Kelâmcısı İbnü'l-Melâhimî'ye Göre Allah'ın Görülmesi Meselesi (Rü'yetullah)" *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 11 (Haziran 2020), 172-194.

- Özkan, Halit. "Amele Delâlet Eden Tabirler Açısından Muvatta Nüshaları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25 (2011), 1-26.
- Pakiş, Ömer. "Rü'yetullah ile ilişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kādî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001), 55-79.
- Pezdevî, Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Uşûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- Polat, Selahattin v.dğr. *İslami Kavramlar*. Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr el-Buhârî. *el-Bidâye fî uşûli'd-dîn*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: 2000.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Nihâyetü'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keîlâm*. Kahire: ts.
- Şık, İsmail. "Eş'arî'nin Kelam Metodu". *Dini Araştırmalar* 8/24 (Haziran 2006), 219-244.
- Tabersî, Ali b. Fadl b. el-Hasan. *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Makâşid*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: 1998.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-Akâ'id*. thk. Taha Abdurrauf Sa'd. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. İbrahim Atva Avz. Kahire: Şirketü Mektebetü ve Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1975.
- Turgut, Hüsnü. "Fahreddin Râzî Ve Sirâceddin Urmevî'nin Varlık Eksenli Rü'yetullah Tartışmaları". *Kader* 22/1 (Haziran 2024), 60-78.
- Ünverdi, Veysi. "Kādî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları". *Bilimname* 28/1 (2015), 201-245.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mücerredü Makâlât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/447-448. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/305-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/311. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Yeşilyurt, Temel. *Tanrı'nın Aşkınlığı Bağlamında Ru'yetullah Sorunu*. Malatya: Kubbe Yayıncılık, 2001.